

ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΜΟΥΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΜΟΥΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

Αριθμ. Πρωτ.:..... 1018.....
Ημερομηνία:..... 05 / 12 / 19.....



ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ
ΣΧΟΛΗ ΜΟΥΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΜΟΥΣΙΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

**Η ΜΟΥΣΙΚΗ ΖΩΗ ΤΗΣ ΠΑΤΡΑΣ (1895–1900)
ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΤΗΝ ΕΦΗΜΕΡΙΔΑ «ΝΕΟΛΟΓΟΣ»**

Χριστοφορίδου Φιλίππα

Επιβλέπουσα: Ζουμπούλη Μαρία

Άρτα, Νοέμβριος, 2019

**THE MUSIC LIFE OF PATRA (1895-1900) THROUGH THE
NEWSPAPER “NEOLOGOS”**

Εγκρίθηκε από τριμελή εξεταστική επιτροπή

Αρτα, 18/12/2019

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΑΞΙΟΛΟΓΗΣΗΣ

1. Επιβλέπουσα καθηγήτρια
Μαρία Ζουμπούλη
Αναπληρώτρια Καθηγήτρια



Υπογραφή

2. Μέλος Επιτροπής
Γεώργιος Κοκκώνης
Αναπληρωτής Καθηγητής



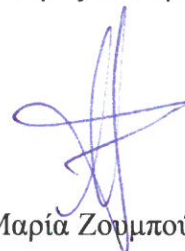
Υπογραφή

3. Μέλος Επιτροπής
Ηλίας Σκουλίδας
Επίκουρος Καθηγητής



Υπογραφή

Η Πρόεδρος του Τμήματος



Μαρία Ζουμπούλη

Αναπληρώτρια Καθηγήτρια

© Χριστοφορίδου, Φιλίππα, 2019.

Με επιφύλαξη παντός δικαιώματος. All rights reserved.

Δήλωση μη λογοκλοπής

Δηλώνω υπεύθυνα και γνωρίζοντας τις κυρώσεις του Ν. 2121/1993 περί Πνευματικής Ιδιοκτησίας, ότι η παρούσα πτυχιακή εργασία είναι εξ ολοκλήρου αποτέλεσμα δικής μου ερευνητικής εργασίας, δεν αποτελεί προϊόν αντιγραφής ούτε προέρχεται από ανάθεση σε τρίτους. Όλες οι πηγές που χρησιμοποιήθηκαν (κάθε είδους, μορφής και προέλευσης) για τη συγγραφή της περιλαμβάνονται στη βιβλιογραφία.

Χριστοφορίδου Φιλίππα



ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα πτυχιακή εργασία μιλάει για τη μουσική ζωή της Πάτρας την περίοδο 1895-1900. Η έρευνα αρχικά βασίστηκε στα άρθρα της εφημερίδας «Νεολόγος» που μιλούσαν για τα μουσικά δρώμενα της πόλης αλλά και για τις γειτονικές περιοχές. Έπειτα, βασίστηκε σε βιβλιογραφικές αναφορές που έκαναν λόγο για τις μουσικές προτιμήσεις των ανθρώπων της Πάτρας και την ιστορία της συγκεκριμένης περιόδου.

Όπως είναι φυσικό, προκειμένου να υπάρχει μια ολοκληρωμένη άποψη γύρω από το θέμα, μελετήθηκε το ιστορικό πλαίσιο του τόπου της Πάτρας τόσο σε γεωγραφικό επίπεδο, εθνικό, κοινωνικό όσο και σε οικονομικό. Μέσα από τα άρθρα της εφημερίδας, μας γίνεται γνωστό ότι η μουσική στην Πάτρα είχε έντονο ενεργό ρόλο και δεν επικεντρώνονταν μόνο σε ένα είδος. Ο κόσμος απολάμβανε τη μουσική μέσα από χοροεσπερίδες, καφενεία, θέατρα σκιών, μουσικές συναυλίες, μπάντες, θεατρικές παραστάσεις και μελοδράματα που έδιναν περιοδεύοντες θίασοι, τα διαλλείματα των οποίων ντύνονταν μουσικά προκειμένου να ψυχαγωγήσουν τον κόσμο. Άλλη μορφή διασκέδασης ήταν ο κινηματογράφος και φυσικά δεν έλειπαν οι μουσικές εξετάσεις των σχολείων και των συλλόγων.

Συνεπώς, η μουσική κατείχε σημαντικό ρόλο για τους πολίτες της Πάτρας τόσο στο κοινωνικό κομμάτι της διασκέδασης, όσο και στο κομμάτι της διδασχής. Μπορεί ο τρόπος διασκέδασης να διέφερε πολλές φορές για κάθε κοινωνική τάξη, παρόλα αυτά όμως απευθύνονταν σε όλους και πάντα υπήρχαν διέξοδοι ακόμη και για τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα.

Λέξεις - κλειδιά: Πάτρα, μουσική, σύλλογοι, μπάντες, φιλαρμονική, ωδεία, Καραγκιόζης

ABSTRACT

The current thesis refers to the music life of Patras from 1895 to 1900. At first the survey was based in the articles of a newspaper named “Neologos” which talked about the music acts of the town and the suburban areas. Afterwards it was based on bibliographical references which were talking about the music preferences of the citizens of Patras and the history of this specific period.

Of course, in order to have an integrated opinion on the subject, the historical frame of Patras was studied both geographically, nationally, socially and economically. Throughout the newspaper articles, we know that the music in Patras had a very active role and not only focused on one genre. People enjoyed the music through dances, cafeterias, shadow theaters, concerts, bands, theatrical performances and melodramas that gave touring troupes, whose breaks were dressed musically to entertain the people. Another form of entertainment was the cinema and of course the music exams of the schools and clubs.

Consequently, music played an important role for the citizens of Patras both in the social part of entertainment and in the part of teaching. The mode of entertainment may have been different for every social class, nevertheless it appealed to everyone, and there were always outlets for even the lower classes.

Keywords: Patras, music, clubs, bands, philharmonic band, conservatories, Karagiozis

Πίνακας Περιεχομένων

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	1
ΕΙΣΑΓΩΓΗ	3
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1 ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ	4
1.1 ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΥΝΤΕΤΑΓΜΕΝΕΣ	4
1.2 Ο ΗΜΕΡΗΣΙΟΣ ΤΥΠΟΣ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19^{ου} ΑΙΩΝΑ	16
1.3 Ο «ΝΕΟΛΟΓΟΣ»	18
ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ΑΠΟΔΕΛΤΙΩΝΟΝΤΑΣ ΤΟΝ «ΝΕΟΛΟΓΟ»	23
2.1 Η ΜΟΥΣΙΚΗ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΑ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19^{ου} ΑΙΩΝΑ	23
2.2 ΟΙ ΜΟΥΣΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ	33
2.2.1 Η ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ	33
2.2.2 Ο ΠΑΝΑΧΑΪΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ	42
2.2.3 Η ΣΧΕΣΗ ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΑΝΑΧΑΪΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ	46
2.3 ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΣΚΕΛΑΣΗ	49
2.3.1 ΚΑΦΕ-ΣΑΝΤΑΝ / ΚΑΦΕ-ΑΜΑΝ / ΩΔΙΚΑ ΚΑΦΕΝΕΙΑ	50
2.3.2 ΚΑΡΑΓΙΟΖΗΣ	53
2.3.3 ΜΕΛΟΔΡΑΜΑ	60
ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ	66
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	68
ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ	70

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Το θέμα της παρούσας πτυχιακής εργασίας βασίζεται κυρίως σε άρθρα της εφημερίδας «Νεολόγος» που σχετίζονταν με τη μουσική κατά την περίοδο 1895-1900. Η διαδικασία της συλλογής των απαραίτητων πληροφοριών ήταν αρκετά κουραστική διότι αρχικά η γραμματοσειρά των άρθρων ήταν πολύ μικρή, έπειτα λόγω της φθοράς των φύλλων δεν ξεχώριζε σχεδόν καθόλου το κείμενο, ενώ υπήρχαν άλλες φορές που το κείμενο ήταν δυσνόητο και καθόλου εύκολο στην ανάγνωση λόγω της παλαιότητά του. Επιπλέον, η διαδικασία ήταν χρονοβόρα αφού έπρεπε να εργαστώ αρκετές ώρες στον υπολογιστή αποδελτιώνοντας κάθε ψηφιοποιημένο φύλλο ξεχωριστά, εκ των οποίων ο αριθμός φάνταζε ατελείωτος, και να συλλέξω μουσικά στοιχεία που σχετίζονταν με το θέμα μου.

Πιο συγκεκριμένα, μελέτησα όλα τα άρθρα του κάθε φύλλου, σημείωσα σε αρχείο excel την περίληψη όλων όσων αφορούσαν το θέμα μου. Οι στήλες που δημιούργησα σχετίζονταν με πληροφορίες όπως ημερομηνία, τίτλο του άρθρου, σελίδα, κωδικό, περίληψη του άρθρου και στη συνέχεια δημιούργησα ξεχωριστά αρχεία word για κάθε ενότητα. Παρόλη τη δυσκολία που αντιμετώπισα, η διαδικασία αποδείχθηκε αρκετά ενδιαφέρουσα αφού μέσα από αυτή την εργασία γνώρισα πληροφορίες που μέχρι τώρα μου ήταν άγνωστες, έμαθα για τις μουσικές προτιμήσεις των ανθρώπων της Πάτρας αλλά και για τις συνθήκες ζωής τους. Ύστερα λοιπόν από κόπους και μελέτης χρόνων η ολοκλήρωση αυτής της πτυχιακής εργασίας έρχεται να με ανταμείψει. Τίποτα όμως δεν θα είχε έρθει εις πέρας χωρίς τη βοήθεια και τη στήριξη κάποιων ανθρώπων.

Αρχικά, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά την επόπτριά μου κα Μαρία Ζουμπούλη, που με τις συμβουλές της, τις παρατηρήσεις της και τη σωστή καθοδήγησή της με βοήθησε αρκετά ώστε να φτάσει σε τελική μορφή η εργασία μου. Ακόμη, ευχαριστώ τον κο Σκουλίδα Ηλία για τη σημαντική καθοδήγηση που μου παρείχε όταν αποφάσισα να συγγράψω το συγκεκριμένο θέμα αλλά και που ήταν άμεσα διαθέσιμος όταν χρειαζόταν.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω τους συμφοιτητές μου Γιάννη Γκραίκο, Ροζίνα Μαρδιροσιάν και Δήμητρα Καλλιάρια που με βοήθησαν με τις χρήσιμες και σημαντικές

για εμένα συμβουλές τους. Ευχαριστώ πολύ τη Βίκυ Χατζημικέ για τις φιλολογικές της επισημάνσεις.

Φυσικά, ευχαριστώ θερμά τον μουσικό Σαράντη Χατζημικέ που με ενθάρρυνε όλο το διάστημα εκπόνησης της πτυχιακής μου εργασίας και τέλος πάνω απ' όλα ευχαριστώ τους γονείς μου, την αδελφή μου και την οικογένειά μου που με στηρίζει σε κάθε μου βήμα και ήταν πάντα δίπλα μου σε όλη την πορεία διαδρομής της φοίτησής μου.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Η εργασία αυτή έχει αντικείμενο έρευνας τη μουσική ζωή της Πάτρας την περίοδο 1895-1900, μέσα από την τοπική εφημερίδα «Νεολόγος». Συγκεκριμένα, μελετάται η ιστορία της πόλης όπως αυτή παρουσιάζεται μέσα από τα μουσικά γεγονότα της εφημερίδας. Όσον αφορά το ιστορικό πλαίσιο, την περίοδο που μελετάμε η χώρα αντιμετώπιζε διάφορες αλλαγές που αφορούσαν τομείς της πολιτικής, της οικονομίας και της κοινωνίας. Μέσα από τα άρθρα της εφημερίδας προσπαθούμε να αναδείξουμε τον μουσικό πλούτο της Πάτρας και να φέρουμε στο φως πληροφορίες που ίσως έως τώρα να μας ήταν άγνωστες.

Για τις πληροφορίες που αντλούμε συμβουλευτήκαμε κυρίως άρθρα της εφημερίδας την περίοδο 1895-1900, αλλά και βιβλιογραφία, που κάνουν αναφορά στη μουσική της πόλης. Η Πάτρα είναι μια πόλη με έντονο ενεργό ρόλο στη μουσική και αρκετά πλούσια μουσική παιδεία και ο στόχος αυτής της εργασίας είναι να την αναδείξουμε. Την περίοδο που μελετάμε η μουσική αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινότητας των ανθρώπων και αυτό μάλιστα γίνεται αντιληπτό από τη λειτουργία αρκετών ενεργών μουσικών συλλόγων που υπήρχαν, καθώς και τη συμμετοχή του κόσμου στις εκδηλώσεις που πραγματοποιούνταν κάθε εβδομάδα.

Λόγω του μεταναστευτικού κύματος, όπως είναι φυσικό, η πόλη δέχθηκε επιρροές στη μουσική της παιδεία. Συνεπώς, ο σκοπός της εργασίας είναι να αναδείξουμε τις μουσικές προτιμήσεις του κόσμου καθώς και τη συμμετοχή τους στις μουσικές εκδηλώσεις, ποιά είδη μουσικής ήταν εκείνα που επικρατούσαν περισσότερο, καθώς και εάν γι' αυτούς η μουσική αποτελούσε μόνο αντικείμενο διασκέδασης ή είχε και διδακτικό χαρακτήρα. Εν κατακλείδι, η εργασία αυτή έχει κύριο σκοπό να αναδείξει τον μουσικό πλούτο αυτής της πόλης.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΤΟ ΠΛΑΙΣΙΟ

Κάθε πόλη έχει τη δική της ταυτότητα. Διάφορα ιδιοτοπικά χαρακτηριστικά είναι αυτά που την κάνουν να διαφοροποιείται από κάθε άλλη. Στην περίπτωση της Πάτρας, τα χαρακτηριστικά αυτά εκλύονται σε πολύ μεγάλο βαθμό από την πορεία της στον 19^ο αιώνα.

Η περίοδος του 19ου αιώνα αποτελεί σημαντική περίοδο στη νεότερη ιστορία. Φορτωμένη με σημαντικά εθνικά και τοπικά γεγονότα, θεωρείται αφετηρία μιας νέας εποχής όσον αφορά την οικονομία, την κοινωνία και τον πολιτισμό. Σημαντικός παράγοντας για την ανάπτυξή της ήταν η καλλιέργεια και η διακίνηση της σταφίδας, η οποία ήταν το σημαντικότερο εμπορεύσιμο προϊόν της Πάτρας.¹

1.1 ΟΙ ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΣΥΝΤΕΤΑΓΜΕΝΕΣ

Η Πάτρα απελευθερώθηκε από τους Τούρκους στις 7 Οκτωβρίου 1828, όταν ο στρατηγός Nicol Maison έδωξε την τελευταία τουρκοαιγυπτιακή φρουρά.² Η πόλη ήταν παραμελημένη και σχεδόν ακατοίκητη. Όταν επέστρεψαν οι Πατρινοί από τα Ιόνια νησιά και τις γύρω περιοχές, προσπάθησαν να ανασυγκροτήσουν την πόλη που αντίκρισαν έχοντας να αντιμετωπίσουν την φτώχεια, την πείνα και την ελονοσία που μάστιζε εκείνη την περίοδο. Ο πληθυσμός της αριθμούσε τους 4.000 κατοίκους. Έπειτα, κατέφθασαν Ηπειρώτες, Κεφαλλονίτες, Μεσολογγίτες, Σμυρναίοι, Ζακυνθinoί κ.α, οι οποίοι συνέβαλαν να δημιουργηθεί εκ νέου η πόλη.³

¹ Ευανθία Ε. Στιβανάκη, *Θεατρική ζωή κίνηση και δραστηριότητα στην Πάτρα από το 1828 έως το 1900*, Εκδόσεις Περί τεχνών, 2001, σελ. 23.

² Γιώτα Καϊκά-Μάντακα, *Πάτρα 1870-1900: Η καθημερινή ζωή της Πάτρας στην αυγή της Μπελ Επόκ*, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα, 1998, σελ. 11.

³ Ευγενία Γατοπούλου-Φρούντζου, *Η πολιτισμική φυσιογνωμία της Πάτρας: Ο νεότερος μνημειακός πλούτος της Πάτρας από την απελευθέρωση έως σήμερα*, Εβδομάδα Γραμμάτων και Τεχνών της Πάτρας, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, 1997, σελ. 58-59.

Στις 29 Οκτωβρίου 1828, ο Κυβερνήτης Ιωάννης Καποδίστριας έδωσε εντολή στον μηχανικό του γαλλικού στρατού Σταμάτιο Βούλγαρη, ο οποίος ήταν Κερκυραίος στην καταγωγή, να σχεδιάσει τη νέα πόλη της Πάτρας. Στις 5 Δεκεμβρίου 1828 έφτασε στην Πάτρα και ξεκίνησε αμέσως εργασία. Λογάριαζε την πόλη σαν πρωτεύουσα της Πελοποννήσου που ο πληθυσμός της θα έφτανε πάνω από εκατό χιλιάδες κατοίκους. Έχοντας λοιπόν στο μυαλό του αυτή την προοπτική, χάραξε λεωφόρους πλάτους είκοσι μέτρων, έπειτα δρόμους πλάτους δεκατεσσάρων μέτρων και τέλος μικρότερους δρόμους πλάτους δέκα μέτρων. Η ρυμοτομική δομή στηρίζονταν στην συμβολή των μικρότερων δρόμων προς τους μεγάλους και προς τις λεωφόρους, έτσι ώστε να μην υπάρχει απομόνωση σε διάφορα μέρη της πόλης και η διαδρομή προς το κέντρο, αλλά και σε βασικές εξόδους της, να μην παρουσιάζει κάποια δυσκολία. Ανέλαβε να σχεδιάσει το δικαστικό, εκκλησιαστικό, εκπαιδευτικό, εμποροβιομηχανικό, πολιτιστικό, στρατιωτικό και κοινωνικό κέντρο της πόλης. Τα θέματα που τον απασχόλησαν ιδιαίτερα, ήταν αυτό της ύδρευσης, που επέβαλε την κατασκευή του υδραγωγείου, έπειτα ακολούθησε η υγιεινή της πόλης καθώς και ο αρχιτεκτονικός τύπος των σπιτιών. Τέλος, πρότεινε τα σπίτια να χωρίζονται ανά κατηγορίες, δηλαδή σε πολυτελείς οικίες των πλουσίων, σε πιο απλά μονώροφα για τις μεσαίες τάξεις και τα ισόγεια των κατώτερων οικονομικά στρωμάτων. Η προσπάθεια αυτή του Βούλγαρη ολοκληρώθηκε με μεγάλη επιτυχία στις 26 Ιανουαρίου 1829.⁴

Η πόλη της Πάτρας είναι χτισμένη στα βόρεια και βορειοδυτικά παράλια της Πελοποννήσου. Κατά το 1900 και έως τον Ά Παγκόσμιο πόλεμο θεωρούνταν εποχή «La belle époque» την οποία γνώρισε η Πάτρα. Σύμφωνα με τα σχέδια του Βούλγαρη χωρίζεται σε δύο πολιτείες, την Κάτω και Άνω πόλη. Η Κάτω, η οποία θεωρείται και η νέα, έχει σύγχρονη ρυμοτομία, είναι χτισμένη σε ομαλή πεδιάδα με κλίση προς τη θάλασσα και το κέντρο της ήταν η πλατεία Γεωργίου Α, στην οποία δέσποζε το θέατρό της, το «Απόλλων», το οποίο υπάρχει έως και σήμερα. Ήταν μια νέα πολιτεία με διασταυρούμενο οδικό δίκτυο και κατεύθυνση από τον Βορρά προς το Νότο. Εκεί βρίσκεται η αστική ανάπτυξη της πόλης αφού κυριαρχεί το εμπόριο. «Περιλαμβάνει μακρά λωρίδα κατά μήκος του λιμανιού της». Η Άνω (παλιά) πόλη δεν έχει χτιστεί σε ομαλή τοποθεσία, αφού ξεκινάει νότια από το λόφο του Κάστρου και καταλήγει μέχρι το

⁴ Βασίλης Κ. Λάζαρης, *Πολιτική Ιστορία της Πάτρας: Η ανοικοδόμηση της Πάτρας*, τόμος Πρώτος, Αχαϊκές Εκδόσεις, Αθήνα, 1986, σελ. 35-37.

ύψος της Πλατείας Αγ. Γεωργίου όπου έγινε προσπάθεια αναβάθμισης και οργάνωσης του χώρου. Το ύψος της παλιάς πόλης από την θάλασσα είναι 53 μέτρα. Στις περιοχές αυτές συνήθως κατοικούν αχθοφόροι, μικροέμποροι, εργάτες, ψαράδες κ.α.⁵

Από το 1834 και έπειτα, είναι μια περίοδος που παρουσιάζεται μεγάλη οικοδομική δραστηριότητα στην Πάτρα, αφού διαμορφώνονται πλατείες και διαστρώνονται δρόμοι. Ο κάθε κάτοικος «νοικοκύρης» χτίζει ανάλογα με την οικονομική του δυνατότητα μονοκατοικίες και διώροφα σπίτια. Όσο ισχυρότερος οικονομικά ήταν κάποιος, τόσο πιο μεγαλοπρεπές και εντυπωσιακό ήταν το σπίτι που έκτιζε. Για την διαμόρφωση της πόλης εργάστηκαν αρκετοί ξένοι και Έλληνες αρχιτέκτονες όπως ο Λύσανδρος Καυταντζόγλου, ο Ziller, ο Hansen κ.α. Το πρότυπό τους ήταν η Αθήνα, παρόλα αυτά όμως η Πάτρα είχε τη δική της κλίμακα. Από το 1834 και μετά, τα κτήρια που χτίζονται ακολουθούν τον ρυθμό του νεοκλασικισμού χωρίς όμως να αποτελούν απομιμήσεις των ευρωπαϊκών νεοκλασικών. Τα χαρακτηριστικά αυτών των κτηρίων αποτελούνταν από πέτρινη ή μαρμάρινη βάση, μαρμάρινα σκαλοπάτια, συμμετρία των όψεων, μαρμάρινα μπαλκόνια και από τους οικονομικά ισχυρότερους τοποθετούνταν και πήλινα αγάλματα κ.α., φυσικά όμως δεν έλειψαν και οι τοπικές παραδόσεις. Έπειτα, αναβίωσαν κι άλλες αρχιτεκτονικές μορφολογίες οι οποίες προέρχονταν από την Δυτική Ευρώπη. Όπως είναι φυσικό, το ρεύμα του νεοκλασικισμού επηρεάζει εκτός από την αρχιτεκτονική και άλλες τέχνες όπως είναι η ζωγραφική, γλυπτική και η μουσική, αφού η πόλη είχε συχνή επαφή με την Δυτική Ευρώπη λόγω του λιμανιού της αλλά και την ύπαρξη παροικίας ξένων μειονοτήτων.⁶

Η διαμόρφωση της πόλης και ο εξωραϊσμός δεν ακολουθήθηκε στον ίδιο βαθμό σε όλα τα τμήματά της. Παρότι ανεγείρονται στο κέντρο της Πάτρας νεοκλασικά κτήρια, καθώς και μέγαρα κτισμένα από μάρμαρο, δεν ισχύει το ίδιο για τις δίπλα γειτονίες, αφού στην περιοχή του Αγίου Ανδρέου βοσκούσαν χοίροι, ενώ η περιοχή του Μαρκάτο μοιάζει με τουρκόπολη. Από το 1870 και μετά, κτίζονται κατοικίες που διακοσμούνται με έργα τέχνης, αγοράζονται άμαξες και έπιπλα από την Ευρώπη. Στη συνέχεια, το 1874-75 κτίζονται στην πλατεία Γεωργίου όμορφα σιντριβάνια, που την διακοσμούν ακόμη και

⁵ Στέφανος Ν. Θωμόπουλος, *Ιστορία της Πόλεως των Πατρών, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1821*, τόμος Α', Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα, 1998, Έκδοση 4η, σελ. 108-109.

⁶ Βλ. Ευγενία Γατοπούλου-Φρούντζου σελ. 59-61.

σήμερα. Για αρκετά χρόνια ακόμη η Πάτρα συνεχίζει να εξελίσσεται και έτσι μοιάζει με μεγαλούπολη.⁷

Από το 1880 έως το 1914, είναι η εποχή που ο νεοκλασικισμός βρίσκεται στο ζενίθ, με αποτέλεσμα να εμφανίζονται κι άλλα ρεύματα που κυριαρχούν ήδη στην Ευρώπη, τα οποία έχουν μορφοκρατικά στοιχεία, όπως η Art Nouveau, η Art Deco κ.α.⁸ Προς το τέλος της δεκαετίας του 1890-1900 η εφημερίδα «Νεολόγος», την οποία και μελετάμε, περιγράφει την πόλη της Πάτρας ως «συμπαθή» και παρουσιάζει την εικόνα της με όμορφα σημεία. Τα πρώην ερειπωμένα κτήρια παίρνουν πλέον κομψή, πλούσια μορφή και μοιάζουν ευρωπαϊκά. Τα παλιά ογκώδη οικοδομήματα αντικαθίστανται από νέα αρχιτεκτονική λεπτής κατασκευής. Επίσης, η πόλη πήρε μια νέα όψη με την καλλιέργεια δεντροφυτειών, τη διακόσμηση των πλατειών κι άλλων όμορφων έργων που έπαιξαν σημαντικό ρόλο για την εξέλιξή της.⁹

Με την πάροδο του χρόνου η Πάτρα άρχισε να θεωρείται απελευθερωμένο λιμάνι και η οικονομία της πλέον βασίζεται στο εμπόριο, ενώ κατά τα έτη της καποδιστριακής κυβέρνησης θεωρείται κέντρο αγροτικής περιοχής. Στα χρόνια του Όθωνα η πόλη απέκτησε αυτονομία και δύναμη. Η σύνδεσή της με τη Δυτική Ευρώπη και τα Ιόνια νησιά τη βοήθησε να αναπτυχθεί αρκετά. Χτίζονται αρκετά ωραία δημόσια και ιδιωτικά κτήρια, αρκετά σχολεία, βιοτεχνίες κ.α. Βλέποντας αυτή την ανάπτυξη έμποροι από άλλα μέρη της Ελλάδας αλλά και από το εξωτερικό, καταφθάνουν στην Πάτρα. Κατά τον 19^ο αιώνα το κυριότερο εμπορεύσιμο προϊόν ήταν η σταφίδα, στην οποία οφείλει την ανάπτυξή της η πόλη της Πάτρας σε πληθυσμιακό επίπεδο, κοινωνικό, αλλά και πολιτισμικό.¹⁰

Ενώ η πόλη αναπτυσσόταν με σταθερούς ρυθμούς, προσέλκυσε εμπόρους, ασφαλιστές και επιχειρηματίες, οι οποίοι απέκτησαν νοοτροπία αστού, βρήκαν πρόσφορο έδαφος από τους αυτόχθονες και επέκτειναν τις επιχειρηματικές τους συναλλαγές. Η συνεχόμενη αύξηση του πληθυσμού είχε ως αποτέλεσμα τη διαμόρφωση της νέας κοινωνίας. Έτσι λοιπόν, οι αστοί σταθεροποίησαν τις πολιτισμικές, οικονομικές και κοινωνικές τους δραστηριότητες και η παρουσία τους έπαιξε ιδιαίτερο ρόλο στην εξέλιξη

⁷ Νίκος Ε. Πολίτης, *Καρναβάλι της Πάτρας*, Αχαϊκές Εκδόσεις, 1987, σελ. 11, 59, 60.

⁸ Αυτόθι ο.π. σελ. 68.

⁹ Αυτόθι ο.π. σελ. 328.

¹⁰ Βλ. Ευανθία Ε. Στιβανάκη ο.π. σελ 29.

της Πάτρας. Συνέβαλαν στην ανάδειξη της κοινωνικής προσφοράς, της μόρφωσης και επιπλέον έγιναν φορείς νέων φιλελεύθερων αντιλήψεων. Από το 1850 και έπειτα οι γόννοι των «ετεροχθόνων» αισθάνονται πλέον Πατρείς και έτσι επεκτείνουν τις επιχειρηματικές τους δραστηριότητες με περισσότερη σιγουριά. Επιπλέον, έχοντας ταξιδέψει σε αρκετές πόλεις της Ευρώπης, λόγω του εμπορίου και των οικονομικών τους συναλλαγών, έχουν υιοθετήσει έναν δυτικότερο τρόπο σκέψης, που σχετίζεται ακόμη και με τη μόδα, την ψυχαγωγία αλλά και τη μουσική διασκέδαση.¹¹

Στο μεταξύ, η πολιτική κατάσταση της Ελλάδας ήταν ασταθής καθώς τις δύο τελευταίες δεκαετίες κυριαρχούσε το σύστημα του δικομματισμού και ο κόσμος είχε να αντιμετωπίσει την «εκλογική τραμπάλα» του Τρικούπη, ο οποίος εκπροσωπούσε τον εξευρωπαϊσμό της πολιτικής, σε αντίθεση με τον Δηλιγιάννη, ο οποίος εκπροσωπούσε την παραδοσιακή λειτουργία. Από το 1875 έως το 1895 αναδείχθηκε ο Χαρίλαος Τρικούπης, ο οποίος είχε οραματιστεί πολιτικές μεταρρυθμίσεις με στόχο τον εκσυγχρονισμό της πολιτικής ζωής. Υποστήριξε το ξεκίνημα της εκβιομηχάνισης με σκοπό να βελτιώσει τα μέσα μαζικής μεταφοράς με την κατασκευή σιδηροδρόμων και τη διάνοιξη της διώρυγας της Κορίνθου.¹² Απέβλεπε στη συνεχή ανάπτυξη των υλικών πόρων και στην αύξηση της παραγωγικότητας. Όπως ήταν φυσικό, αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αύξηση φόρων και έτσι υπήρχαν αντιδράσεις από όλα τα κοινωνικά στρώματα. Στις εκλογές που πραγματοποιήθηκαν στις 20 Δεκεμβρίου 1881 εξασφάλισε την πλειοψηφία για το νεωτερικό κόμμα του. Όμως το πολιτικό κλίμα της Πάτρας ήταν ενάντια στην Κυβέρνηση του Τρικούπη. Λόγω της δυσαρέσκειάς τους από την πολιτική κατάσταση, το καλοκαίρι του 1882 ιδρύθηκε στην Πάτρα ο «Σύλλογος των Πολιτών» από μερικά σημαντικά πρόσωπα της τοπικής κοινωνίας τα οποία δεν έπρεπε να είναι στελέχη κομμάτων. Ο πρόεδρος ήταν ο γιατρός Γεώργιος Διαμαντόπουλος, ενώ το συμβούλιο απαρτιζόταν από τον Θεοφίλου, ο οποίος ήταν γιατρός, τον Σωτηρόπουλο και Αντωνόπουλο, οι οποίοι ήταν δικηγόροι, τον Δάρρα που ήταν έμπορος, τον Μπουκαούρη, ο οποίος ήταν κτηματίας, και τον δικηγόρο και συνάμα εκδότη της Πατρικής εφημερίδας «Φορολογούμενος»

¹¹ Αυτόθι σελ. 30-31.

¹² Richard Clogg, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770-2000*, Εκδόσεις Κάτοπτρο, Β' έκδοση, 2002, σελ. 87, 89.

Φιλόπουλο. Ο Σύλλογος αυτός είχε σκοπό «την εις τους πολλούς εξάπλωσιν υγιών πολιτικών ιδεών και αρχών».¹³

Στις εκλογές που πραγματοποιήθηκαν στις 15 Απριλίου 1885 εκλέχθηκε ο Δηλιγιάννης. Έκανε μικρές τροποποιήσεις από αυτές που είχε αφήσει ο προκάτοχός του. Περιορίσε τον φόρο του οίνου και του καπνού και κατήργησε το μονοπώλιο του τσιγαρόχαρτου κ.α. Παρά ότι οι φορολογικοί νόμοι ήταν αρκετοί, δεν κατάφερε να λύσει το πρόβλημα της οικονομικής κρίσης, αφού αυτό που ενδιέφερε τον Δηλιγιάννη ήταν να ικανοποιήσει την εκλογική του πελατεία. Η εκλογική αυτή αναμέτρηση ανάμεσα στον Τρικούπη και τον Δηλιγιάννη συνεχίστηκε και στις εκλογές που πραγματοποιήθηκαν στις 14 Οκτωβρίου 1890 με νικητή πάλι τον Δηλιγιάννη.¹⁴

Αργότερα, στις εκλογές που έγιναν τον Μάιο του 1892 έχασε ο Δηλιγιάννης και επανήλθε ο Τρικούπης, ο οποίος είχε να αντιμετωπίσει μια μη αναστρέψιμη κατάσταση. Έπειτα, σχηματίστηκε με βασιλική εντολή η Κυβέρνηση Σωτηρόπουλου - Ράλλη με σκοπό να αποτρέψει την χρεωκοπία αλλά ήταν μάταιη η προσπάθεια, αφού η κρίση γινόταν όλο και οξύτερη. Έτσι, τον Οκτώβριο του 1893 επανέρχεται και πάλι ο Τρικούπης με το ιστορικό «*δυστυχώς επτωχέυσαμεν*». Όπως ήταν φυσικό, η χρεωκοπία έφερε καταστροφικές επιπτώσεις για την χώρα και το κράτος, τις τράπεζες και τους ιδιώτες. Έπειτα, η εμπορική και γεωργική κρίση που δημιουργήθηκε από τις ελάχιστες εξαγωγές της σταφίδας και η υπερτίμηση του συναλλάγματος επέφεραν με τη σειρά τους αποπνικτικές καταστάσεις στην οικονομία.¹⁵

Η τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα σήμανε την αρχή μιας νέας εποχής τόσο οικονομικά, όσο κοινωνικά και πολιτισμικά. Όπως έγινε και λόγος παραπάνω, όταν στις 10 Δεκεμβρίου 1893 ο Τρικούπης κήρυξε πτώχευση της Ελλάδας, οι συνέπειες που ακολούθησαν ήταν αρκετά δυσάρεστες για την κοινωνία και την οικονομία. Από το 1895 και μετά θεωρείται περίοδος κορύφωσης της οικονομικής κρίσης. Στις εκλογές που πραγματοποιήθηκαν στις 31 Μαΐου 1895 ο Δηλιγιάννης σχημάτισε κυβέρνηση και το μόνο που κατάφερε ως πρωθυπουργός είναι να έρθει σε συμβιβασμό με τους ξένους

¹³ Χρήστος Α. Μούλιας, *Το λιμάνι της σταφίδας – Πάτρα 1828-1900: εμπόριο – βιομηχανία – τράπεζες – ασφάλειες*, Εκδόσεις Περί τεχνών, Πάτρα, 2000, σελ. 148.

¹⁴ Αυτόθι ο.π. σελ 149.

¹⁵ Αυτόθι ο.π. σελ. 391.

κεφαλαιούχους, οι οποίοι είχαν ζημιωθεί από την κρατική πτώχευση. Δεν τήρησε την προεκλογική του υπόσχεση να επιλύσει τα φορολογικά βάρη που είχε αφήσει ο Τρικούπης, καθώς και κανένα πρόβλημα της χώρας δεν ήταν σε θέση να επιλύσει. Όπως ήταν φυσικό, με τέτοιου είδους κυβέρνηση δεν ήταν δυνατό να βελτιωθεί η οικονομική κατάσταση της χώρας και αυτό οδήγησε σε μεγάλο αδιέξοδο. Σχετικά με το εμπόριο της Πάτρας αντιμετώπιζε μεγάλη κρίση και όλο συχνότερα φυγαδευόταν. Οι τοπικές επιχειρήσεις έκλειναν η μια μετά την άλλη, διότι ήταν αδύνατο να ανταγωνισθούν με εκείνες του Πειραιά λόγω της διαφοράς των τιμών. Τα τοπικά εργοστάσια με τη σειρά τους έφθαναν στο τέλος της λειτουργίας τους με εξαίρεση τους αλευρόμυλους, τα ξυλουργεία και τα δύο υφαντουργεία της Πάτρας. Οικονομική κρίση γνώρισαν επίσης μεγάλες αλλά και μικρές τοπικές επιχειρήσεις και έτσι έβρισκαν έδαφος ξένοι κεφαλαιούχοι να δημιουργήσουν τις δικές τους εταιρείες στην πόλη και να έχουν την ολοκληρωτική κυριαρχία της Πατραϊκής πόλης. Η κρίση επηρέασε πρώτα τα κατώτερα οικονομικά στρώματα και έτσι το μεταναστευτικό κύμα ολοένα και αυξανόταν.¹⁶

Την περίοδο αυτή που πραγματοποιούνται μεταναστεύσεις από το λιμάνι της Πάτρας, το οποίο θεωρούνταν το κυριότερο μεταναστευτικό λιμάνι, παρατηρούνται και άλλα προβλήματα που φούντωναν περισσότερο την οικονομική κρίση, όπως αυτό της υπερπαραγωγής του σταφιδοκάρπου που είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μεγάλων άχρηστων αποθεμάτων και την πτώση της τιμής στις εξωτερικές αγορές. Έτσι, το 1895 το κράτος αποφάσισε να προχωρήσει στην εφαρμογή του μέτρου του παρακρατήματος, έτσι ώστε να μην γίνει μείωση τιμών. Σύμφωνα με αυτή την εφαρμογή θα παρακρατούσε από κάθε σταφιδοπαραγωγό το 15% της παραγωγής και θα το τοποθετούσε στις δημόσιες αποθήκες ώστε να το χρησιμοποιήσει στην οινοπνευματοποιία. Μέχρι το 1898 κατάφερε να συγκεντρώσει το ποσό των 7.745.410 δραχμών, χωρίς να ξοδέψει καθόλου χρήματα για τη σταφιδοπαραγωγή, με αποτέλεσμα η σταφιδική κρίση να συνεχίζεται και να είναι πολύ μεγάλη. Η κατάσταση αυτή οδήγησε σε αντιδράσεις των σταφιδοπαραγωγών με συνέπεια την οργάνωση συγκεντρώσεων αλληπάλληλων εξεγέρσεων.¹⁷

Συνεπώς, την περίοδο που μελετάμε, τα κυριότερα γεγονότα είναι η σταφιδική κρίση η οποία θα σηματοδοτήσει μια άλλη ιστορική κατεύθυνση τόσο οικονομικά, όσο και κοινωνικά. Επίσης, παρατηρείται η υποβάθμιση του γεωγραφικού ρόλου της Πάτρας από

¹⁶ Βλ. Βασίλης Κ. Λάζαρης ο.π. σελ 255-258.

¹⁷ Αυτόθι ο.π. σελ. 259-261.

τη στιγμή που άνοιξε η διώρυγα του Ισθμού και αυτό είχε ως αποτέλεσμα οι εμπορικές δραστηριότητες της Ελλάδας να γίνονται από τον Πειραιά. Με την πάροδο του χρόνου η κατάσταση αυτή δείχνει να είναι μόνιμη και μεγαλύτερη.¹⁸

Η σταφίδα που θεωρείτο το σημαντικότερο εμπορεύσιμο προϊόν της Πάτρας, στο οποίο όφειλε και την άνθισή της, σταμάτησε να θεωρείται πλέον δώρο Θεού. Στην περιοχή της Αχαΐας παρατηρούνταν μεγαλύτερη οικονομική κρίση, διότι μειωνόταν δραματικά η κυριότερη κινητήρια δύναμη της Πάτρας που ήταν η σταφίδα.¹⁹ Μεγάλο μέρος της παρακρατούνταν με σκοπό τον διαχωρισμό της ποιότητάς της. Συνεπώς, η καλύτερη ποιότητα θα γινόταν εξαγωγή, ενώ η κατώτερη θα αποθηκεύονταν και προωθούνταν σε οينوπνευματοποιία και οινοποιεία. Το 1893 θεωρείται από τις περιόδους που το πατρινό εμπόριο βρέθηκε αντιμέτωπο με αρκετές πτωχεύσεις, η κυριότερη παρουσιάζεται στις σταφιδικές επιχειρήσεις. Όσο περνούσε ο καιρός, η κρίση παρέμενε και γινόταν ολοένα οξύτερη επειδή η εξωτερική ζήτηση της σταφίδας μειωνόταν συνεχόμενα. Έπειτα, παρουσιάστηκε πτώχευση και σε ξένες εμπορικές εταιρείες με κυριότερη τον Μάϊο του 1896 του εμπορικού οίκου Barff-Hancock. Η οικονομική κρίση που αντιμετώπιζε η πόλη ήταν πολύ μεγάλη και αυτό είχε ως αποτέλεσμα να δημιουργηθούν αντιδράσεις. Έτσι, στις 24 Φεβρουαρίου 1893 έγινε συλλαλητήριο και εγκρίθηκε ψήφισμα προς την Κυβέρνηση με αίτημα την προστασία της σταφίδας, το οποίο όμως δεν βρήκε ανταπόκριση από την Κυβέρνηση. Έπειτα έγιναν κι άλλες προσπάθειες και κινητοποιήσεις για την προστασία της σταφίδας, όπως τον Οκτώβριο και τον Ιούνιο του 1895.²⁰ Η κυριότερη ήταν αυτή στις 11 Ιουνίου 1895 που πραγματοποιήθηκε στην πλατεία Γεωργίου Α', στην οποία συμμετείχαν 10.000 άτομα από την Πάτρα και τα γύρω χωριά, μάλιστα απεύθυνε χαιρετισμό και η «Σοσιαλιστική Αδελφότης» Πατρών.²¹

¹⁸ Βλ. Ευανθία Ε. Στιβανάκη ο.π. σελ. 323.

¹⁹ Βλ. Χρήστος Α. Μούλιας ο.π. σελ. 475.

²⁰Βλ. Χρήστος Α. Μούλιας, ο.π. σελ. 257-259.

²¹ Η «Σοσιαλιστική Αδελφότης» ιδρύθηκε στην Πάτρα το 1893. Ήταν μια ένωση με προοδευτικές αντιλήψεις που αποσκοπούσε σε μια σοσιαλιστική μεταρρύθμιση. Πρόεδρος ήταν ο δικηγόρος Β. Δουδούμης και βασικό στέλεχος ο αρχιτέκτων Α. Θαλής. Στεγάζονταν στην πλατεία Γεωργίου Α. Ο κύριος στόχος της ήταν «η καλλιέργεια της κοινωνικής συνείδησης των μελών της και η συνδικαλιστική οργάνωση των τοπικών εργατικών κλάδων». Βλ. Χρήστος Α. Μούλιας ο.π. σελ. 159.

Στις 15 Ιουνίου 1899 ψηφίστηκε από τη Βουλή το σταφιδικό νομοσχέδιο και στις 17 Ιουνίου έγινε λόγος περί φορολογίας της σταφίδας και σύσταση «Σταφιδικής Τράπεζας». Στις 27 Ιουνίου 1899 ιδρύθηκε «Σταφιδική Τράπεζα» με έδρα την Πάτρα, αντιπρόσωποι της οποίας ήταν μεγάλοι σταφιδοπαραγωγοί της περιοχής οι οποίοι έφτασαν τους 40.000. Τα μέλη του Διοικητικού Συμβουλίου ήταν οι Γερούσης, Σαγιάς, Ρούφος, Σωτηρόπουλος, Λυμπερόπουλος, Φιλόπουλος, ενώ πρόεδρος ορίστηκε ο Κόγκκος και διευθυντής ο Θεοδωρίδης. Ο σκοπός της «Σταφιδικής Τράπεζας» ήταν να δώσει δάνειο στους σταφιδοκαλλιεργητές με επιτόκιο 5-6%. Η Τράπεζα δεν είχε το δικαίωμα να εξαγάγει τη σταφίδα στο εξωτερικό, ούτε μπορούσε να την χρησιμοποιήσει σαν εμπόριο στο εσωτερικό, παρά είχε μόνο τη δυνατότητα να την κατεργαστεί στο εσωτερικό της χώρας με σκοπό την παρασκευή οινοπνεύματος. Το 1905 η «Σταφιδική Τράπεζα» έπαψε να λειτουργεί διότι δεν μπορούσε να διαχειριστεί την μεγάλη κρίση. Υπήρχε μεγάλη κακοδιαχείριση και καταχρήσεις από την τραπεζική διοίκηση, υψηλά δάνεια και διέθετε σε χαμηλή τιμή τα παρακρατήματα για τις επιχειρήσεις οινοπνευματοποιίας. Συνεπώς, θα μπορούσαμε να πούμε αφενός ότι η σταφίδα βοήθησε να αναπτυχθεί το εμπόριο της τοπικής κοινωνίας, αφετέρου όμως δεν ευδοκίμησε η εξάπλωση βιοτεχνικών δραστηριοτήτων.²² Επιπλέον, προστέθηκαν και άλλα προβλήματα, όπως η ασθένεια του σταφιδάμπελου, του περονόσπορου και της φυλλοξήρας, οι οποίες δεν μπορούσαν να αντιμετωπιστούν και αυτό είχε ως αποτέλεσμα τη μείωση της παραγωγής. Λόγω αυτού του γεγονότος επηρεάστηκε η οικονομική κατάσταση της χώρας και έτσι είχε να αντιμετωπίσει χρεοκοπίες και πτωχεύσεις. Αργότερα, η οικονομική ενίσχυση της πόλης εξαρτάται από την βιοτεχνική και βιομηχανική δραστηριότητα. Ακόμη, την περίοδο 1890-1900 εμφανίζεται στην Πάτρα η εργατική τάξη, η οποία θα δώσει νέους ρυθμούς στην πόλη λόγω συλλαλητηρίων, οργανώσεων, σωματείων κ.α.²³

Σε εθνικό επίπεδο, κορυφαίο γεγονός υπήρξε η στρατιωτική ήττα του 1897, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την απώλεια εδαφών και τραυμάτισε την εθνική φιλοτιμία. Επίσης, η Ελληνική Κυβέρνηση είχε να αντιμετωπίσει την πληγή του Κρητικού αγώνα που εκδηλώθηκε στις αρχές του 1897 με καταστροφές και αιματηρές εξεγέρσεις από τον οθωμανικό πληθυσμό. Το Κράτος ανέλαβε δράση προς την προστασία των χριστιανών και απέστειλε στρατιωτικό σώμα. Ως αντίποινα, από την άλλη, το Οθωμανικό Κράτος κήρυξε

²² Βλ. Χρήστος Α. Μούλιας ο.π. σελ.267-273.

²³ Βλ. Ευανθία Ε. Στιβανάκη ο.π. σελ. 324-325.

πόλεμο εναντίον της Ελλάδας και ο οθωμανικός στρατός κατέλαβε τη Θεσσαλία έως τη Λαμία. Με την επέμβαση των ευρωπαϊκών δυνάμεων πήραν τέλος οι εχθροπραξίες και υπεγράφη στην Κωνσταντινούπολη προκαταρκτική συνθήκη, την οποία αποδέχτηκε και η Ελλάδα.²⁴ Ακολούθησε η πτώση και ο θάνατος του Τρικούπη, η ελλιπής πορεία των κυβερνήσεων που συνέχισαν αργότερα, η εθνική οικονομική χρεωκοπία κ.α. Όπως είναι φυσικό, τα παραπάνω γεγονότα προκάλεσαν κατ' επέκταση επιπτώσεις και στην οικονομία της Ελλάδας, η οποία προσπαθούσε ήδη να συνέλθει από την πτώχευση. Υπήρχε η αισιοδοξία ότι άμεσα θα τελείωναν οριστικά οι διαπραγματεύσεις συμβιβασμού με τους δανειστές της χώρας. Αξίζει βέβαια να σημειωθεί το γεγονός η συμμετοχή στους πρώτους σύγχρονους Ολυμπιακούς Αγώνες που πραγματοποιήθηκαν στην Αθήνα ένα χρόνο πριν, δηλαδή το 1896, και αυτό αποτελεί σίγουρα μια ψυχολογική ευχαρίστηση για τους Έλληνες, διότι μέσα από την συμμετοχή τους γίνονταν αποδεκτοί και προβάλλονταν στην διεθνή κοινότητα.²⁵

Όπως προαναφερθήκαμε, ένα ακόμη από τα σημαντικά γεγονότα που έδωσαν άλλη κατεύθυνση στην Πάτρα την περίοδο του 1890-1900 ήταν η αλλαγή του γεωγραφικού ρόλου. Από τη στιγμή που πραγματοποιήθηκε η διάνοιξη της διώρυγας του Ισθμού, το εμπόριο μετατοπίστηκε στον Πειραιά. Το λιμάνι της Πάτρας χάνει πλέον τα πρωτεία. Ενώ στην αρχή αποτελούσε την πύλη από και προς την Δύση, τα γρήγορα ατμόπλοια ελλιμενίζονται πλέον στον Πειραιά. Αυτό θα έχει ως αποτέλεσμα αρκετοί εμπορικοί πατραϊκοί οίκοι να μεταφερθούν στον Πειραιά και έτσι να μειωθεί η εμπορική δραστηριότητα της Πάτρας. Την περίοδο από το 1889 έως το 1907 παρατηρείται πληθυσμιακή κάμψη. Το ετήσιο ποσοστό ανάπτυξης ήταν 0,65. Σύμφωνα με απογραφή που πραγματοποιήθηκε το 1896 ο πληθυσμός ήταν 37.985 και το 1907 ήταν 37.724, γεγονός που αποδεικνύει τη μείωση του πληθυσμού.²⁶

Όσον αφορά την τοπική βιομηχανία της Πάτρας, το διάστημα 1890-1900 θεωρείται περίοδος απογείωσης. Κατά τον 19^ο αιώνα βασιζόταν στην εξαγωγή της σταφίδας, η οποία

²⁴ Βλ. Χρήστος Α. Μούλιας ο.π. σελ 391.

²⁵Βλ. Ευανθία Ε. Στιβανάκη ο.π. σελ. 323.

²⁶ Αυτόθι σελ. 325.

αποτελεί το πιο σημαντικό εξαγωγικό προϊόν. Προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα ξεκίνησε να δημιουργεί μια βιομηχανική βάση, όπως αλευροποιία, κλωστήρια, ζυθοποιία κ.α.²⁷

Το 1890 λειτουργούν πέντε ξυλοσχιστήρια σε σύγκριση με το 1875 που λειτουργούσε μόνο ένα. Ο βιομηχανικός κλάδος σε ότι αφορά το ξύλο, ήταν εκείνος που βοήθησε αρκετά στην εξέλιξη της πόλης αυτή την περίοδο. Επίσης, κυρίαρχη θέση έχουν οι κλάδοι που ασχολούνται με την σταφίδα και γι' αυτό αυτές οι μονάδες παρουσιάζουν εξαιρετικά μεγέθη. Ακόμη, ήρθαν στο προσκήνιο και κάποιοι παλαιότεροι κλάδοι όπως αυτοί της αλευροβιομηχανίας και βαμβακοβιομηχανίας ενώ τα εργοστάσια ζυμαρικών πολλαπλασιάστηκαν. Την περίοδο του 1890 τα βιομηχανικά καταστήματα στην Πάτρα παρουσιάζουν έντονη δυναμικότητα αφού ξεπερνούσαν τους 1.000 ατμόιππους και απασχολούσαν έως 1.700 εργάτες. Πιο συγκεκριμένα, βρίσκονταν σε λειτουργία 4 ατμαλευρόμυλοι από τους οποίους οι τρεις παρήγαγαν και ζυμαρικά, 2 βαμβακοκλωστήρια, 4 μακαρονοποιεία, 4 εργοστάσια κατασκευής επίπλων και μηχανών καθαρισμού σταφίδας. Ο Ιωάννης Λαζαρίδης ήταν εκείνος που κατασκεύασε για πρώτη φορά σταφιδοκαθαριστήρια έτσι ώστε εκτός από τον πλήρη καθαρισμό της σταφίδας, να γίνεται και διαλογή ποιότητας σε χονδρή και ψιλή ανάλογα με το μέγεθός της. Ακόμη, το 1895 ιδρύθηκε για πρώτη φορά στην Πάτρα λιθογραφείο από τον Ιωάννη Διακίδη με τίτλο «Ο Σενεφέλδερ». Αρχικά στεγάστηκε στην οδό Μαιζώνος και έπειτα κοντά επί της οδού Τριών Ναυάρχων.²⁸ Μεγάλο πρόβλημα που αντιμετώπιζαν κάτοικοι της Πάτρας ήταν η ίδρυση και η λειτουργία βιομηχανικών μονάδων σε κατοικημένες περιοχές, επειδή ο θόρυβος που δημιουργούνταν ήταν ενοχλητικός για τους περιοίκους. Ο καπνός που εξέπεμπε μόλυνε την ατμόσφαιρα, ρύπαινε τις γύρω περιοχές καθώς υπήρχε και η δυνατότητα δημιουργίας πυρκαγιών.²⁹

Εν κατακλείδι, η ανάπτυξη της βιομηχανίας και του εμπορίου στην Πάτρα επέφερε οικονομική ευημερία στους ντόπιους μεγαλοαστούς, εκ των οποίων αρκετοί ήταν ήδη οικονομικά ισχυροί, σε αντίθεση βέβαια με τη φτώχεια που υπήρχε στα κατώτερα στρώματα. Εκτός από ξένους οικονομικά εύπορους, ξεχώριζαν και κάποιοι Πατρινοί

²⁷ Λεωνίδας Σωτηρόπουλος, *Η πολιτισμική φυσιογνωμία της Πάτρας: Η Πάτρα τον 19^ο και 20^ο αιώνα (Οικονομική ζωή και παροικίες)*, Εβδομάδα Γραμμάτων και Τεχνών της Πάτρας, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, 1997, σελ. 181, 183.

²⁸ Βλ. Χρήστος Α. Μούλιας ο.π. σελ. 313-316, Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 28/04/1895, 01/05/1895.

²⁹ Βλ. Χρήστος Α. Μούλιας ο.π. σελ. 317.

σταφιδέμποροι, οι οποίοι κυρίως κερδοσκοπούσαν από προαγορές και προπωλήσεις με 30% που έπαιρνε η σταφίδα στο εξωτερικό να είναι το καθαρό τους κέρδος. Συνεπώς, το εμπόριο της σταφίδας ήταν εκείνο που στήριξε οικονομικά τη ζωή της Πάτρας με αποτέλεσμα να υπάρχει κίνηση και στο λιμάνι της, το οποίο συμπεριλαμβανόταν στα δύο ή τρία καλύτερα λιμάνια της χώρας.³⁰

³⁰ Βλ. Βασίλης Κ. Λάζαρης, *Πολιτική ιστορία της Πάτρας: Η καπιταλιστική ανάπτυξη στην Πάτρα στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα*, τόμος Πρώτος, Αχαϊκές Εκδόσεις, Αθήνα, 1986, σελ.162, 163.

1.2 Ο ΗΜΕΡΗΣΙΟΣ ΤΥΠΟΣ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19^{ου} ΑΙΩΝΑ

Η χρυσή εποχή στην ιστορία του τύπου ξεκινά στα τέλη της δεκαετίας του 1870, καθώς γίνεται μετάβαση από την «εφημεριδογραφία» στην δημοσιογραφία. Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να αυξηθεί σταδιακά ο επιχειρηματικός τύπος των εφημερίδων, αρκετές εφημερίδες να εκδίδονται πλέον καθημερινά και το σχήμα να αλλάζει διαρκώς. Επιπλέον, η ειδησεογραφία γίνεται πιο ακριβής και πληρέστερη και οι στήλες εμφανίζονται περισσότερες και πολυσέλιδες.

Στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ο τύπος έπαιξε σημαντικό ρόλο στην καλλιέργεια των αντιλήψεων. Η εφημερίδα αποτελούσε μέσω διάδοσης οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών ιδεών. Η βιομηχανική περίοδος των εφημερίδων βρισκόταν στο αποκορύφωμά της, αφού τα τεχνικά και εκδοτικά μέσα βοήθησαν σε αυτήν την ανάπτυξη. Ακόμη, όσο μειωνόταν ο αναλφαβητισμός, τόσο ο τύπος κέρδιζε έδαφος. Όσον αφορά τη γλώσσα των εφημερίδων, ήταν πιο σύγχρονη και χωρίς λογιολατρισμούς και αρχαϊσμούς. Συγκεκριμένα, από το 1880 και έπειτα, η γλώσσα των εφημερίδων χαρακτηρίζεται πιο «στρωτή». Στην αλλαγή αυτή βοήθησε η ποικιλία της ύλης στο ειδησεογραφικό κομμάτι αλλά και η αύξηση του αναγνωστικού κοινού. Ακόμη, έως τα τέλη του αιώνα το ύφος των εφημερίδων χαρακτηρίζεται από υπερβολή και φλύαρη ρητορεία.

Την περίοδο του 19^{ου} αιώνα ο τύπος παρουσιάζεται περισσότερο ανανεωμένος τόσο ποσοτικά όσο και ποιοτικά. Η ειδησεογραφία έγινε πληρέστερη καθώς υπήρξε συνεργασία και με ξένα ειδησεογραφικά πρακτορεία, όπως για παράδειγμα το Ρώυτερ του Λονδίνου που ιδρύθηκε το 1851. Υπήρξε βελτίωση ως προς την εμφάνιση και την ύλη, η οποία συνδέεται άμεσα με τον εκσυγχρονισμό και την εξέλιξη των τεχνικών μέσων κ.α. Οι σελίδες παρουσίαζαν περισσότερο ενδιαφέρον, αφού πλέον ήταν μεγαλύτερες, αποτελούνταν από περισσότερες στήλες και ήταν εικονογραφημένες.³¹

Στα μέσα του αιώνα αλλάζει η επικοινωνία, διότι γίνεται εφεύρεση του ηλεκτρονικού τηλέγραφου. Έτσι λοιπόν υπάρχει μεγαλύτερη ευκολία στη διακίνηση των ειδήσεων. Επίσης, αλλάζει το προφίλ των εφημερίδων και η εμφάνισή τους, αφού σημειώνεται πρόοδος σε ότι αφορά την εικονογράφηση και τις τεχνικές εκτύπωσης. Όσον

³¹ Λουκία Δρούλια-Γιούλα Κουτσοπανάγου, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού Τύπου 1784-1974*, τόμος Α, Ινστιτούτο Νεοελληνικών ερευνών/ 103, Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, σελ. 34, 35.

αφορά τον ελληνικό Τύπο οι αλλαγές ξεκίνησαν να φαίνονται από αρχές του 1870 και έπειτα. Το σχήμα των εφημερίδων αυξάνεται όλο και περισσότερο λόγω της πλούσιας ειδησεογραφίας και κατά την περίοδο του 1890 τα δημοσιεύματα πολλαπλασιάζονται. Ακόμη, παρατηρείται αλλαγή στο ύφος της γλώσσας, η καθαρεύουσα γίνεται πιο «απλή» διότι επηρεάζεται από την καθημερινή λαϊκή γλώσσα. Επίσης, είναι πολύ σημαντικό να σημειωθεί ότι εισάγεται στον Τύπο ένα νεωτερικό στοιχείο που αφορά το πολιτικό ρεπορτάζ.³²

Σχετικά με τον επαρχιακό τύπο, αυξάνονταν όλο και πιο συχνά η εκδοτική δραστηριότητα σε αρκετές πόλεις της χώρας, ανάμεσά τους και η Πάτρα. Οι περισσότερες στην αρχή ήταν εβδομαδιαίες και τετρασέλιδες, ενώ αργότερα έγιναν καθημερινές και οκτασέλιδες. Τα θέματα που απασχολούσαν ήταν κυρίως τοπικά, είτε αφορούσαν την πόλη, είτε τους γύρω νομούς. Παρουσίαζαν τις τοπικές πολιτικές αντιπαραθέσεις καθώς και τη δύναμη των εθνικών εξάρσεων.³³

Όσον αφορά την ύλη, αυτή σχετίζεται πλέον και με στήλες που αφορούν την πολιτιστική, πνευματική και κοινωνική ζωή. Επιπλέον, κάνουν την εμφάνισή τους οι διαφημίσεις και καθιερώνεται το χρονογράφημα. Ο τύπος αποτέλεσε αναπόσπαστο κομμάτι της ελληνικής λογοσύνης. Παρότι είχε δημιουργηθεί η ειδησεογραφία τόσο ποσοτικά, όσο και ποιοτικά, η αρθρογραφία εξακολουθούσε να έχει πρωταρχικό ρόλο. Η γλώσσα παρέμενε λόγια, με τη διαφορά όμως ότι ήταν σαφέστερη. Τα θέματα που απασχολούσαν τους αρθρογράφους σχετιζόνταν με εθνικά ζητήματα και τη Μεγάλη Ιδέα. Θέματα που καλλιεργούνταν και απασχολούσαν τον τύπο, ανεξαρτήτως πολιτικών πεποιθήσεων, ήταν συνήθως θέματα που σχετιζόνταν με εθνικές περιπέτειες.³⁴

³² Λουκία Δρούλια, *Ο Ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα: Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002, Αθήνα, 2005, σελ. 65, 66, 69.

³³ Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου ο.π σελ. 36, 38.

³⁴ Δέσποινα Παπαδημητρίου – Νάση Μπαλτά, *Σημειώσεις για την ιστορία του Τύπου, Η ελληνική και η ευρωπαϊκή διάσταση*, Οδυσσέας, Αθήνα, 1993, σελ. 66.

1.3 Ο «ΝΕΟΛΟΓΟΣ»

Η παρούσα εργασία προέκυψε από την αποδελτίωση των σελίδων της εφημερίδας «Νεολόγος». Πρόκειται για μια από τις πιο αξιόλογες ιστορικές εφημερίδες της Πάτρας, με μεγάλη γκάμα ειδησεογραφίας.

Κατά την εκπονή του 19^{ου} αιώνα κυκλοφορούσαν στην Πάτρα περίπου 31 εφημερίδες, από τις οποίες οι πιο γνωστές ήταν οι εξής³⁵:

- Τύπος (1891-1902)
- Τύμπανον (1899)
- Επί τα πρόσω (1882-1898)
- Μεταρρυθμιστής (1895)
- Πελοπόννησος (1886 έως σήμερα)
- Χρόνος (1899)
- Το Φως (1895)
- Ο Νέος Αιών (1899-1908)

Ανάμεσά τους, ο «Νεολόγος», με εκδότη τον Ιωάννη Παπανδρόπουλο (1869-1948) αποτέλεσε τη μεγαλύτερη σε κυκλοφορία τοπική εφημερίδα.³⁶

Παρουσίαζε τη θεματολογία του με μεγάλη ποικιλία. Εκτός από τις πολιτικές εξελίξεις έκανε λόγο για εθνικές και τοπικές ειδήσεις, αναφέρθηκε σε άρθρα με φιλολογικό ενδιαφέρον αλλά μίλησε και για κοινωνικές – πολιτιστικές εκδηλώσεις της πόλης. Αποτέλεσε τη δεύτερη καθημερινή εφημερίδα, μετά την «Πελοπόννησο», της πόλης των Πατρών.³⁷

³⁵ Αυτόθι, σελ. 115, 133, 134, 136, 148.

³⁶ Νικόλαος Φ. Τόμπρος, *Λεύκωμα ένωσης συντακτών ημερήσιων εφημερίδων Πελοποννήσου – Ηπείρου – Νήσων : Μαρτυρίες και μνημονεύσεις στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο (1821-1950) αποκείμενες στο Μουσείο Τύπου της ΕΣΗΕΠΗΝ*, σελ.30.

³⁷ Δρούλια Λουκία – Κουτσοπανάγου Γιούλα, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού τύπου 1784-1974, Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες, Τόμος Α, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών / 103 Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, σελ. 38.*

Ο εκδότης της είχε οραματιστεί τη δημιουργία της ήδη από το 1890 και μάλιστα είχε δημοσιεύσει σχετικό άρθρο στον «Φανό» του Καρνάτσου³⁸, θεωρώντας πως ίσως τραβούσε την προσοχή κάποιου πρόθυμου κεφαλαιούχου να χρηματοδοτήσει το εγχείρημά του. Παρά τις δυσκολίες που συνάντησε, με την συνδρομή του φίλου του Ιωάννη Θ. Παπαλουκά³⁹, κατάφερε τελικώς να εκδοθεί η εφημερίδα που θα εξελισσόταν στο αντίπαλον δέος της «Πελοποννήσου»⁴⁰. Αξίζει να σημειωθεί ότι παρά τις οικονομικές δυσκολίες, η εφημερίδα κατάφερε να εξελιχθεί και το 1907 απέκτησε δικό της τυπογραφείο, αυτό του Π. Χαλκιάπουλου.⁴¹

Η πρώτη ημέρα της εκδόσεώς της ήταν η 15η Αυγούστου 1894, οπότε κυκλοφόρησε τετρασέλιδη μικρού μήκους. Ήταν η πρώτη πατραϊκή εφημερίδα που κυκλοφόρησε εξ αρχής ως καθημερινή και στα 80 χρόνια πορείας της αποτέλεσε το βήμα

³⁸Πρόκειται για εφημερίδα που δημοσιεύθηκε για πρώτη φορά τον Φεβρουάριο 1880. Το σχήμα της και η συχνότητα της εκδόσεώς της άλλαζε αρκετά συχνά. Στην αρχή ο εκδότης και πρώτος συντάκτης της ήταν ο δικηγόρος Κων/νος Ηλιόπουλος, ο οποίος ήταν διευθυντής του «Φανού» έως το 1891. Από το 1891 και έπειτα, η ιδιοκτησία της εφημερίδας, αλλά και το τυπογραφείο εν ονόματι «Προμηθεύς», περνά στα χέρια του φαρμακοποιού Παναγιώτη Καρνάτσου. Το τυπογραφείο στο οποίο εκδίδονταν ο «Φανός» βρίσκονταν στο υπόγειο της οικείας του Καρνάτσου επί της οδού Κολοκοτρώνη και αργότερα από τον Μάρτιο του 1896 μετακόμισε επί της οδού Πατρέως. Η κυκλοφορία της διήρκεσε έως το 1899 αλλά κάνοντας αρκετές φορές διαλείμματα, τα τελευταία χρόνια μάλιστα κυκλοφορούσε σε ειδικές περιστάσεις, όπως την παραμονή των εκλογών και όταν φιλοξενούσε δικαστικά δημοσιεύματα. Νίκος Ε. Πολίτης, *Χρονικό του Πατραϊκού Τύπου*, (1840-1940), Πάτρα, 1984, σελ.82, 83, 84.

³⁹ Δεν δίνεται πληροφορία από την εφημερίδα, αλλά ούτε από τη βιβλιογραφία, σχετικά με την ταυτότητά του.

⁴⁰ Πρόκειται για μια από τις παλαιότερες εφημερίδες της Πάτρας. Η κυκλοφορία της ξεκίνησε στις 10 Ιουλίου του 1886. Έως το 1915 ιδρυτής της ήταν ο Διονύσιος Βασιλειάδης και ο εκδότης της ο Θεόδωρος Λουλούδης. Αρχικά κυκλοφόρησε σαν δεκαήμερη, μετέπειτα ως εβδομαδιαία, από 4 Ιανουαρίου 1890 δισεβδομαδιαία και από 5 Απριλίου 1893 καθημερινή. Αποτέλεσε την πρώτη ημερήσια καθημερινή εφημερίδα που εκδόθηκε για πρώτη φορά σε επαρχιακή πόλη η οποία εξακολουθεί να κυκλοφορεί έως και σήμερα. Νίκος Ε. Πολίτης, *Χρονικό του Πατραϊκού τύπου 1840-1940*, Πάτρα, 1984. Κώστας Ν. Τριανταφύλλου, *Ιστορικό Λεξικό των Πατρών*, Γ έκδοση, τόμος Β', Πάτρα, 1995, σελ. 95.

⁴¹ Χρυσή Κοσμάτου, *Η πολιτισμική φυσιογνωμία της Πάτρας: Πατραϊκές εφημερίδες που έγραψαν ιστορία την περίοδο 1840-1940 και κατά την Εθνική Αντίσταση*, Εβδομάδα Γραμμάτων και Τεχνών της Πάτρας, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα, 1997, σελ. 134.

δημοκρατικών ιδεών. Χαρακτηριστικό της εφημερίδας είναι οι υπότιτλοι που υπήρχαν πριν από κάθε θέμα και χαρακτήριζαν το περιεχόμενο που ακολουθούσε.⁴²

Ο τίτλος της εφημερίδας επιλέχθηκε από τον ίδιο τον Παπανδρόπουλο, ενώ τη στοιχειοθεσία και την εκτύπωση ανέλαβε ο Ηρακλής Ευμορφόπουλος, ιδιοκτήτης του τυπογραφείου «Φοίνιξ», αντί 22 δραχμών την ημέρα. Στην αρχή εκδόθηκε σε τέσσερα φύλλα και κατέληξε σε οκτώ.⁴³ Ο αριθμός των φύλλων καθορίζονταν από τα πολιτικά γεγονότα της εποχής εκείνης. Ο τρόπος γραφής ήταν σε «στρωτή» καθαρεύουσα έτσι ώστε να μπορεί να γίνει εύκολα κατανοητή από τους εγγράμματους και μη. Στα άρθρα του έδινε ιδιαίτερη προσοχή, διότι ήθελε να κρατήσει ουδέτερο ύφος ανάμεσα στους καθαρευουσιάνους και δημοτικιστές.⁴⁴

Ο «Νεολόγος» Πατρών έκανε πωλήσεις σε Αχαΐα, Κόρινθο, Καλαμάτα, Επτάνησα και επεκτάθηκε έως την Αθήνα. Η επιλογή της συγκεκριμένης εφημερίδας δεν ήταν τυχαία, αφού αποτελούσε μια από τις μεγαλύτερες πηγές για την πόλη της Πάτρας διότι τα άρθρα της αναφέρονταν στην πολιτική, οικονομική και κοινωνική ιστορία της.⁴⁵ Απέφευγε τους χαρακτηρισμούς που θα ταύτιζαν την εφημερίδα με κάποια πολιτική παράταξη. Προσπαθώντας λοιπόν να κρατά ουδέτερη στάση απέναντι στα πολιτικά ζητήματα, ο Παπανδρόπουλος αγαπούσε την αλήθεια, σεβόταν την είδηση και το γεγονός, με αποτέλεσμα η εφημερίδα να διακρίνεται για την ακριβολογία της, την ευσημολογία στις εκφράσεις, την αμεροληψία και τη μετριοπάθεια. Ακόμη και όταν υποστήριξε τον Βενιζέλο προτίμησε να κρατήσει στον λόγο του ένα ιδιαίτερα προσεγμένο ύφος. Ο ίδιος ο Παπανδρόπουλος, για το χρυσό ιωβηλαίο του «Νεολόγου» έγραψε στις 15 Αυγούστου 1944 ότι η μακροβιότητα της εφημερίδος οφειλόταν στην ακέραιη εμπιστοσύνη της κοινής γνώμης.⁴⁶

⁴² Βλ. Ευανθία Ε. Στιβανάκη ο.π. σελ. 327.

⁴³ Νίκος Ε. Πολίτης, ο.π. σελ. 116.

⁴⁴ Βλ. Λουκία Δρούλια – Γιούλα Κουτσοπανάγου, τόμος Α', ο.π. σελ. 38.

⁴⁵ Δρούλια Λουκία - Κουτσοπανάγου Γιούλα, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού τύπου 1784-1974, Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες*, Τόμος Γ', Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών - Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008, σελ. 303.

⁴⁶ Βλ. Νίκος Ε. Πολίτης ο.π. σελ. 127.

Εκτός από τις πολιτικές εξελίξεις έκανε λόγο για εθνικές και τοπικές ειδήσεις, αναφέρθηκε σε άρθρα με φιλολογικό ενδιαφέρον αλλά μίλησε και για κοινωνικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις της πόλης.⁴⁷ Επιπλέον, συναντούσε κανείς στήλες με λογοτεχνικά κείμενα, στίχους, ειδήσεις από άλλες πόλεις, ενώ φιλοξενούσε και στήλες ποικίλων εκδηλώσεων, όπως για παράδειγμα τη γνωστοποίηση παράδοσης ιδιαίτερων και μη μουσικών μαθημάτων, ίδρυση νέων συλλόγων, πώληση οργάνων και χορδών, παράδοση μαθημάτων ξένων γλωσσών, γνωστοποίηση συνεδριάσεων των σωματείων της πόλης, αναφορά σε μουσικές και θεατρικές εκδηλώσεις, παραστάσεις θεάτρου σκιών κ.α. Επίσης, γνωστοποιούνταν γεγονότα σχετικά με κάποια ληστεία, για θέματα του εμπορίου και της οικονομίας, για την κοινωνική ζωή και για εμπορικές πανηγύρεις. Συνήθως η μορφή της εφημερίδας «Νεολόγος» φιλοξενούσε στο πρωτοσέλιδο κυρίως πολιτικά και οικονομικά θέματα και έπειτα ακολουθούσε άρθρο με τοπικά γεγονότα, ενώ στην πορεία υπήρχαν στήλες με τίτλους «Διάφορα», «Τηλεγραφήματα», «Ποικίλα», «Μικρές Ειδήσεις», «Άλλα» «Ανευ Τίτλου», «Ειδήσεις Πατρών» κ.α. Οι στήλες της δεν περιορίζονταν σε θέματα που σχετίζονταν με την κοινωνία της Πάτρας, αλλά φιλοξενούσε ειδήσεις και σχόλια που αφορούσαν και γειτονικές πόλεις.

Σε εποχές σημαντικών γεγονότων, η κυκλοφορία εκτινασσόταν. Στη διάρκεια του πολέμου του 1897, για παράδειγμα, η κυκλοφορία του έφθασε τα 10.000 περίπου φύλλα την ημέρα και για 40 ημέρες κυκλοφορούσε και σε εσπερινή έκδοση, γεγονός που έδειχνε το μεγάλο αντίκτυπο που είχε στην τοπική κοινωνία για τα δεδομένα μιας επαρχιακής πόλης.

Παράλληλα, ο Παπανδρόπουλος προσπαθούσε να καλύψει τις ανάγκες των αναγνωστών του ανά πάσα στιγμή. Στους πρώτους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896, χιλιάδες αναγνώστες είχαν μεταβεί στην Αθήνα, με αποτέλεσμα να αναγκαστεί να στέλνει φύλλα της εφημερίδας στην πρωτεύουσα, κυρίως στο καπνοπωλείο του Πατρινού Γεωργ. Αναστασόπουλου στην Ομόνοια, κάτω από το ξενοδοχείο «Μπάγκειον».

Η αύξηση της κυκλοφορίας είχε ως αποτέλεσμα να βελτιωθούν τα οικονομικά της εφημερίδας, ώστε ο Παπανδρόπουλος μεγάλωνε το σχήμα της, προσέθετε σελίδες και έκανε διάφορες βελτιώσεις. Για πρώτη φορά έβγαλε οκτασέλιδο φύλλο στις 23 Απριλίου

⁴⁷ Λουκία Δρούλια - Γιούλα Κουτσοπανάγου, (2008), *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού τύπου 1784-1974, Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες*, Τόμος Α, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών - 103 Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, σελ. 38.

1895.⁴⁸ Επίσης, είχε επιλέξει προσεκτικά τους πρώτους συντάκτες της εφημερίδας, τον Ανδρέα Μεταξά και το Θεόδωρο Πετρακόπουλο. Το 1900 προσέλαβε τον Τέλη Τουρνά, που έδειξε άμεσα μεγάλες ικανότητες, με αποτέλεσμα ο Παπανδρόπουλος να τον χρησιμοποιεί και για αποστολές εκτός έδρας. Από τους παλαιότερους συντάκτες ήταν και ο Μιχάλης Σακελλαρίου, ένας από τους διαπρεπέστερους δημοσιογράφους της εποχής του, τον οποίο ο Παπανδρόπουλος τοποθετούσε στην ίδια κλάση με τον Γαβριηλίδη της «Ακροπόλεως». Η συνεργασία έληξε το καλοκαίρι του 1904, λόγω της επιθετικής συμπεριφοράς του Σακελλαρίου και των υβριστικών φράσεων με τις οποίες ήθελε να περιγράψει τον τότε βουλευτή Ιωάννη Ρούφο.

Σε όλη την πορεία της εφημερίδας, είναι γενική η εκτίμηση ότι ο Παπανδρόπουλος είχε την ικανότητα να ξεχωρίζει τους ικανούς συντάκτες, τους πολυμαθείς και ευφυείς, με αποτέλεσμα ο «Νεολόγος» να δημοσιεύει αρκετά αξιόλογα κείμενα.⁴⁹ Εξ ου και η ενδιαφέρουσα εικόνα της Πάτρας που σκιαγραφείται μέσα από τις σελίδες του.

⁴⁸ Βλ. Νίκος Ε. Πολίτης ο.π σελ. 119.

⁴⁹ Βλ. Νίκος Ε. Πολίτης ο.π σελ. 121, 122.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2 ΑΠΟΔΕΛΤΙΩΝΟΝΤΑΣ ΤΟΝ «ΝΕΟΛΟΓΟ»

2.1 Η ΜΟΥΣΙΚΗ ΣΤΗΝ ΠΑΤΡΑ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19^{ου} ΑΙΩΝΑ

Την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, η πολιτισμική εικόνα της Πάτρας εμπλουτίζεται. Υπήρχαν αρκετοί επαγγελματίες και ερασιτέχνες μουσικοί. Από το 1870 εργάζονταν στην Πάτρα αρκετοί Ιταλοί και Επτανήσιοι μουσικοδιδάσκαλοι, οι οποίοι συνήθως έπαιζαν σε κέντρα διασκέδασης, καφενεία, καφέ αμάν, στο θέατρο «Απόλλων», σε μελοδραματικούς θιάσους, σε πανηγύρια καθώς και σε γιορτές σωματείων.⁵⁰ Οι σύλλογοι και τα σωματεία έφταναν τα 40, ενώ υπήρξε ενδιαφέρον ως προς την εκπαίδευση και τη μόρφωση. Καλλιεργήθηκε ο τομέας της μουσικής έχοντας επιρροές τόσο από την Ανατολή, όσο και τη Δύση. Μέσα από τα δημοσιεύματα των εφημερίδων παρατηρείται ότι υπάρχει ποικιλία όσον αφορά τη μουσική που ακούν.

Η μουσική έπαιζε ιδιαίτερο ρόλο στη ζωή των ανθρώπων και αποτελούσε μορφή διασκέδασης και μόρφωσης. Σχεδόν κάθε εβδομάδα διοργανώνονταν μουσικές εκδηλώσεις στις πλατείες της πόλης, χοροεσπερίδες και χοροί. Επιπλέον, μουσική έπαιζαν και στα καφενεία με τη συνοδεία τραγουδιστριών. Φυσικά δεν έλειπε ο Καραγκιόζης και το θέατρο σκιών που αποτελεί από τα πιο σημαντικά λαϊκά θεάματα στο αστικό περιβάλλον. Αρκετά συχνά πραγματοποιούνταν εκδηλώσεις, όπως για παράδειγμα γυμναστικές και μουσικές εξετάσεις σχολείων, λαχειοφόροι αγορές, ενώ τα μέρη που θα μπορούσε κάποιος να διασκεδάσει είναι τα θέατρα, ο κινηματογράφος, κέντρα με ζωντανή μουσική, καφέ - αμάν, καφέ - σαντάν,⁵¹ παραστάσεις θεάτρου σκιών σε υπαίθριο χώρο κ.α. Όλα τα παραπάνω έδιναν την ευκαιρία στους κατοίκους της πόλης να έχουν διεξόδους και ακόμη στα κατώτερα οικονομικά στρώματα να έχουν τη δυνατότητα να μορφωθούν και να διασκεδάσουν.

⁵⁰ Χρήστος Αθ. Μούλιας, *Φιλαρμονική Εταιρεία Ωδείο Πατρών (1892-2012)*, Πάτρα, 2012, σελ. 15, 16.

⁵¹ Αρχικά ονομάζονταν «καφέ σαντούρ», αργότερα μετονομάστηκαν «Ωδικά καφενεία» και από το 1886 και έπειτα λέγονταν «καφέ-αμάν». Διονύσης Μανιάτης, *Οι φωνογραφητζήδες*, Αθήνα, 2001, σελ. 26.

Το ενδιαφέρον για τις τέχνες ολοένα και αυξάνονταν. Αξίζει να αναφερθεί ότι από τα πρώτα έτη της δεκαετίας δημιουργήθηκαν στην πόλη κάποια μουσικά σωματεία, τα οποία έπαιζαν με την πρώτη ευκαιρία στις πλατείες της πόλης και είχαν σκοπό να διασκεδάσουν τον κόσμο. Ο λόγος γίνεται για το σωματείο του «Παναχαϊκού Συλλόγου» και αυτό της «Φιλαρμονικής». Ο σπουδαιότερος μουσικός φορέας ήταν αυτός της «Φιλαρμονικής» μουσικής, ο οποίος ιδρύεται το 1891. Η μουσική της «Φιλαρμονικής» είχε καλλιτεχνικό αντίπαλο τη μουσική του «Παναχαϊκού». Υπήρχαν «μουσικές κόντρες» για την ποιότητα του ρεπερτορίου, για τους χώρους εμφάνισης και για την αξία της τέχνης. Οι κόντρες τους είχαν μια βάση, αφού ο Σύλλογος της «Φιλαρμονικής Εταιρίας» υποστηρίζονταν περισσότερο τόσο οικονομικά, όσο και κοινωνικά. Μέλη της «Φιλαρμονικής Εταιρίας» ήταν οι πιο εύποροι και ισχυροί οικονομικά πολίτες. Χαρακτηρίζεται περισσότερο «κλειστός» φορέας, παρά «ανοιχτός», αφού οι εκδηλώσεις που πραγματοποιούσε αφορούσαν περισσότερο τις μουσικές επιδείξεις των μελών του ίδιου του σωματείου της.

Από την άλλη, ο Σύλλογος του «Παναχαϊκού» αποτελούσε ένα αθλητικό σωματείο που είχε συμπεριλάβει και τμήμα μουσικής. Συνήθως η δράση του σχετιζόταν με δημόσιες μουσικές εμφανίσεις στις πλατείες της πόλης κάθε Κυριακή, σε γιορτές, εθνικές επετείους αλλά και σε αθλητικές διοργανώσεις. Επίσης, ο Σύλλογος του «Παναχαϊκού» δεν έχει την ίδια οικονομική στήριξη από τους πολίτες, όπως ο Σύλλογος της «Φιλαρμονικής». Ήταν δηλαδή οικονομικά άπορος.⁵²

Ακόμη, την τελευταία εβδομάδα των Αποκριών διοργανώνονταν χοροεσπερίδες, οι οποίες αποτελούσαν μεγάλο κοινωνικό γεγονός. Πραγματοποιούνταν συνήθως σε μεγαλοπρεπείς αίθουσες, όπως το Δημαρχείο. Αυτό που προσέλκυε περισσότερο το κοινό ήταν η προσεγμένη οργάνωση και η πολυτέλεια της εκδήλωσης. Όπως είναι φυσικό από μια χοροεσπερίδα δεν έλειπε το μουσικό στοιχείο. Στα άρθρα της εφημερίδας γίνεται λόγος για άσματα συνοδευόμενα από πιάνο και ρεπερτόριο δυτικής μουσικής.⁵³ Αρκετά συχνά ο σύλλογος της «Φιλαρμονικής» διοργάνωνε μουσικοφιλολογικές εσπερίδες τις οποίες σκεφτόταν να διακόψει, παρότι ο κόσμος τις έβρισκε τόσο απολαυστικές. Σύμφωνα με τα λεγόμενα του Προέδρου της Εταιρείας ο ενδιαασμός του Συμβουλίου προέρχονταν λόγω του ότι δεν υπήρχε αρκετά μεγάλη αίθουσα η οποία να χωράει όλα τα μέλη της

⁵² Βλ. Ευανθία Ε. Στιβανάκη ο.π. σελ. 331, 332.

⁵³ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 10/02/1898, 11/02/1898, 13/02/1898.

Εταιρείας και τις οικογένειες αυτών. Για το λόγο αυτό ζητήθηκε μεγαλύτερη αίθουσα αλλά καμία δεν βρέθηκε διαθέσιμη. Συνεπώς, οι φιλόμουσοι της πόλης θα στερούνταν πλέον αυτές τις μουσικές συνθέσεις οι οποίες αποτελούσαν στείρα πηγή διασκέδασης της πόλης.⁵⁴ Λίγες ημέρες αργότερα είχε διοργανωθεί δεύτερη μουσικοφιλολογική εσπερίδα από την «Φιλαρμονική» στην οποία θα παρευρίσκονταν διακεκριμένα πρόσωπα της κοινωνίας. Λόγω ανεπάρκειας χώρου λήφθηκαν υπ' όψιν ιδιαίτερα περιοριστικά μέτρα. Κάθε μέλος της Εταιρείας δικαιούνταν να ζητήσει από την Φιλαρμονική μια δωρεάν πρόσκληση αλλά η δεύτερη θα ήταν επί πληρωμή 2 δραχμών.⁵⁵

Επίσης, τον Απρίλιο του 1899, ο σύλλογος της «Φιλαρμονικής» διοργάνωνε αρκετά συχνά λαχειοφόρους αγορές, την λεγόμενη «τόμπολα», η οποία δημιουργήθηκε με σκοπό την κάλυψη των ελλειμμάτων του προϋπολογισμού της αλλά και υπέρ των φιλανθρωπικών σκοπών. Συνήθως η εκδήλωση αυτή πραγματοποιούνταν μερικές φορές σε κάποια πλατεία, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει η εφημερίδα: «η τόμπολα της Φιλαρμονικής αποφασίστηκε να λάβει χώρα τη δεύτερη ημέρα του Πάσχα στην πλατεία Γεωργίου του Α΄», ενώ άλλες φορές στο Δημοτικό Θέατρο. Ένα μήνα αργότερα ύστερα από απαίτηση πολλών συμπολιτών επαναλαμβάνεται η τόσο αρεστή τόμπολα από την Φιλαρμονική Εταιρεία. Ο κόσμος άκουσε με ευχαρίστηση τη διασκέδαση την οποία παρείχε η Φιλαρμονική Εταιρεία προς όφελος των συμπολιτών αλλά και προς δικό της.⁵⁶

Επιπλέον, στις εξετάσεις σχολείων που πραγματοποιούνταν κάθε χρόνο, οι μαθητές έδιναν μουσικές παραστάσεις και τραγουδούσαν τον ελληνικό και ιταλικό Ύμνο. Συγκεκριμένα, στο άρθρο αναφέρεται ότι στις εξετάσεις του Παρθεναγωγείου της Φιλεκπαιδευτικής Εταιρείας πραγματοποιούνταν και οι εξετάσεις της μουσικής και της ωδικής.⁵⁷ Σχετικά με τις γυμναστικές επιδείξεις του Αρσακείου, που γίνονταν με την παρουσία του Νομάρχη, στέφονταν πάντα με μεγάλη επιτυχία. Τα κορίτσια όλων των τάξεων παρουσίαζαν τις γυμναστικές τους ικανότητες στους αλτήρες και στις κορύνες με τη συνοδεία μουσικής κλειδοκυμβάλων. Ανά μικρά χρονικά διαστήματα έψελναν υπό τους ήχους της μουσικής. Φυσικά την εορτή είχε επισφραγίσει ο βασιλικός Ύμνος. Ο κόσμος

⁵⁴ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 06/01/1896.

⁵⁵ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 9/01/1896, 10/02/1898, 11/02/1898, 24/04/1898.

⁵⁶ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 08/04/1899, 22/05/1899.

⁵⁷ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 20/06/1895, 09/06/1896.

υπό το άκουσμα της μουσικής είχε τις πιο ευχάριστες εντυπώσεις.⁵⁸ Ακόμη, σε πολλά δημοσιεύματα του «Νεολόγου», στις εκδηλώσεις εθνικών εορτών και στις παρελάσεις που πραγματοποιούνταν στην πόλη από τους συλλόγους της «Φιλαρμονικής» και του «Παναχαϊκού», δεν έλειπε στο ρεπερτόριό τους ο Εθνικός Ύμνος.⁵⁹

Σχετικά με τα «χοροδιδασκαλεία» χαρακτηριστικό ήταν ότι πολλαπλασιάστηκαν, ενώ έγινε θέμα προς συζήτηση η εκμάθηση ευρωπαϊκών χορών. Στις αρχές του 1900 πραγματοποιήθηκε ολονύχτια χορευτική εορτή της Φιλαρμονικής, η οποία διεξήχθη με όλη τη ζωνρότητα και τη φαιδρότητα της ψυχής. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο «Νεολόγος»:

Οι προσκεκλημένοι έφεραν πολυτελή, κομψή αμφίεση, με άμεμπτη καλαισθησία. Οι Κυρίες και οι Δεσποινίδες έπλεαν στη χάρη, έλαμπαν με τη στιλπνότητά τους, σκόρπιζαν ανθηρότητα και σφρίγος. Από μιας πλευράς, η συγκεκριμένη εορτή αποτελεί εξαίρεση, επειδή επί πατρικού εδάφους βρήκε τη χάρη του ο ελληνικός χορός με τη μορφή του Καλαματιανού. Οι Κυρίες Πεταλά και Διαμαντοπούλου, οι δεσποινίδες Μπουκαούρη και Θεοχάρη και οι κ. κ. Γεωργόπουλος και Δρακόπουλος έσυραν το χορό εν μέσω συγκινήσεως και έξαλλου ενθουσιασμού. Η μεγαλοπρέπεια της στάσης, η αγαλματώδης ελληνική μορφή, η θελκτικότητα και το συμπαθητικό βλέμμα των χορευτριών διεγείρουν ακατανίκητο θαυμασμό και εκβιάζουν θερμά και παταγώδη χειροκροτήματα. Ο ευρωπαϊκός χορός είναι το έργο του χωρικού Ευρωπαίου. Οι άρχοντες απλώς τον αναβίβασαν και τον εισήγαγαν εντός των μεγαλοπρεπών αιθουσών από τη χλόη του αγρού και τη στέγη των καπηλειών. Ο ελληνικός χορός είναι το έργο του ελληνικού λαού εν μέσω των αιώνων.⁶⁰

Όπως αναφέρθηκε παραπάνω, οι εκδηλώσεις που πραγματοποιούνταν ήταν αρκετές με τη διοργάνωση των χορών να αποτελούν χαρακτηριστικό της εποχής. Η διοργάνωση των χορών γινόταν από Συλλόγους της Πάτρας. Ο σκοπός του ήταν είτε για προσωπικό όφελος του συλλόγου, είτε για κάποιο φιλανθρωπικό σκοπό, είτε για τη διασκέδαση των πολιτών. Αποσκοπούσαν στο καλύτερο δυνατό αποτέλεσμα έτσι ώστε ο χορός να στεφθεί με απόλυτη επιτυχία.

⁵⁸ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 12/06/1895.

⁵⁹ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 03/06/1895.

⁶⁰ Βλ. Ευανθία Ε. Στιβανάκη ο.π. σελ. 331, Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 24/01/1900.

Επίσης, παρατηρείται αύξηση ενδιαφέροντος για τις θεωρητικές επιστήμες, όπως τη φιλολογία, την ιστορία, την αρχαιολογία. Στα μέσα της δεκαετίας, ο «Νεολόγος» αναφέρει ότι ελπίζει η πόλη της Πάτρας να αποκτήσει πνευματικό κέντρο και μια πλούσια σε βάσεις βιβλιοθήκη.⁶¹

Επίσης, σχετικά με τις εκκλησιαστικές ακολουθίες, μέρος των ιεροψαλτών του ναού του Αγίου Ανδρέου φρόντιζε για την κατάρτιση βυζαντινής μουσικής, που να ανταποκρίνεται στις αξιώσεις των σημερινών προσκυνητών. Στο άρθρο γίνεται λόγος ότι οι επίτροποι του ναού θα συστηματοποιήσουν την εκπαίδευση της βυζαντινής μουσικής ως υποχρεωτική και θα δώσουν συγκεκριμένο πρόγραμμα για τη διδασκαλία της. Παρατηρείται λοιπόν ότι η εκκλησία αποτελούσε σημαντικό μέρος στην καθημερινότητα των πολιτών, ενώ ήταν συνδεδεμένη και με τον τομέα της εκπαίδευσης.⁶²

Την περίοδο που μελετάμε παρατηρείται έντονο ενδιαφέρον για τον αθλητισμό. Δημιουργούνται αθλητικά σωματεία και ομάδες όπως ο «Παναχαϊκός γυμναστικός σύλλογος», ο «Ποδηλατικός σύλλογος» στον οποίο συμμετέχουν και γυναίκες, ο «Κωπηλατικός όμιλος» κ.α. Διοργανώνονται επίσης αγώνες στους οποίους συμμετείχαν αθλητές της πόλης και των γύρω περιοχών. Επίσης, δημιουργούνται νέα μορφωτικά ιδρύματα. Το σημαντικότερο από όλα είναι η «Σχολή των άπορων παιδιών», η οποία είχε σκοπό να μορφώσει τα ορφανά παιδιά, τους επαίτες, τους υπηρέτες και όσους δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα να σπουδάσουν μια τέχνη. Προκειμένου να ιδρυθεί αυτή η Σχολή, βοήθησαν οικονομικά αρκετοί εύρωστοι πολίτες, οι οποίοι αργότερα κατηγορήθηκαν από τον αρχιεπίσκοπο ότι είναι μέλη της τοπικής μασονικής στοάς. Το δεύτερο μορφωτικό ίδρυμα που ιδρύθηκε ήταν η «Πρακτική σχολή γυναικών», η οποία είχε σκοπό να εκπαιδεύσει σε «γυναικείες» δραστηριότητες όπως είναι η ραπτική, μαγειρική, ανθοκομία κ.α. Η μόρφωση των κοριτσιών πρωτοστατεί. Το 1892 ιδρύεται το «Αρσάκειο» που αποτελεί πολύ σημαντικό εκπαιδευτικό γεγονός για την πόλη. Δίνεται πλέον η δυνατότητα στα κορίτσια να αποφοιτήσουν και να εργαστούν ως δασκάλες.⁶³

Δημιουργήθηκαν αρκετά κοινωφελή ιδρύματα, όπως Βρεφοκομείο, Νοσοκομείο, Πτωχοκομείο, τα οποία αντιμετώπιζαν αρκετές οικονομικές δυσχέρειες και έτσι

⁶¹ Βλ Ευανθία Ε. Στιβανάκη ο.π. σελ. 331.

⁶² Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 28/12/1896.

⁶³ Βλ. Ευανθία Ε. Στιβανάκη ο.π. σελ. 329, 330.

χαρακτηρίζονταν ως «αξιοπρεπείς επαίται». Μειώθηκαν κατά πολύ τα δημοτικά κονδύλια και οι οικονομικοί τους πόροι με αποτέλεσμα η συντήρηση να γίνεται από την ατομική και συλλογική βοήθεια των πολιτών. Βασίζονταν κατά κύριο λόγο στις δωρεές και στα χρήματα που εξοικονομούσαν από τις εκδηλώσεις που γίνονταν υπέρ τους.⁶⁴

Στην εφημερίδα «Νεολόγος», φιλοξενούνταν και στήλες με αρκετές διαφημίσεις. Έτσι, το 1895 συναντάται διαφήμιση για διδασκαλία μουσικής, και συγκεκριμένα ζήτηση δασκάλου κιθάρας και θεωρητικών γνώσεων, παράδοση μαθημάτων βιολιού κ.α.⁶⁵ Ακόμη, μια διαφήμιση γνωστοποιούσε ότι παραδίδονται μαθήματα γερμανικών, γαλλικών και κλειδοκυμβάλου από διπλωματούχο Ελβετίδα.⁶⁶ Επιπλέον υπάρχει και η διαφήμιση του καταστήματος του βιβλιοπωλείου «Εστία» που ενημέρωνε για τις νέες εκδόσεις για τον «Ολυμπιακό Ύμνο του Σαμαρά, ποίηση του Κ. Παλαμά για πιάνο, το Εμβατήριο του Καίσαρη για πιάνο κ.α», ενώ ανέφερε ότι πωλούνταν και χορδές οργάνων.⁶⁷

Αξιοσημείωτο είναι το γεγονός, ότι εκτός των μουσικών σωματείων και των δασκάλων που παρέδιδαν μαθήματα, ιδρύθηκαν και τα «Σχολεία Μουσικής» τα οποία είχαν σκοπό να καλλιεργήσουν μέσω της μουσικής την ψυχική υγεία των μαθητών. Διδάσκονταν πνευστά, έγχορδα, κρουστά και φωνητική. Τα αγόρια και τα κορίτσια των εύπορων οικογενειών διακρίνονταν ως σολίστ σε επίσημες οργανωμένες πολυπληθείς εκδηλώσεις.⁶⁸ Παρατηρείται ότι η διδασκαλία της μουσικής ξεκίνησε αρκετά νωρίς στην Πάτρα και έπαιξε σημαντικό ρόλο στη μόρφωση των παιδιών, ενώ από άλλα δημοσιεύματα της εφημερίδας, παρατηρώντας τα όργανα που πωλούνταν, διδάσκονταν αλλά και εκείνα που έπαιζαν στις εκδηλώσεις, φαίνεται ότι δίνεται βαρύτητα στη δυτική μουσική. Στην εφημερίδα που αποδελτιώσαμε, δεν εντοπίστηκε κανένα άρθρο στο οποίο να γίνεται λόγος για τις ντόπιες ομάδες μουσικών και τις κομπανίες. Αρκετοί εύποροι οικονομικά προσλάμβαναν στη δούλεψή τους μουσικοδιδάσκαλους, έτσι ώστε τα παιδιά τους να καταρτίζονται με μουσικές γνώσεις.

⁶⁴ Αυτόθι σελ 329. Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 06/01/1899, 10/01/1899.

⁶⁵ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 15/09/1895.

⁶⁶ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 01/01/1899.

⁶⁷ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 28/04/1896, 29/04/1896.

⁶⁸ Βλ. Ευανθία Ε. Στιβανάκη ο.π. σελ. 330, Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 31/08/1895.

Ακόμη, αρχές Μαΐου 1895, η εφημερίδα κάνει λόγο για την ίδρυση της πρώτης Ωδικής Σχολής στην Πάτρα. Τέλος του 1895 ιδρύεται Σχολή Εγχόρδων, στην οποία εκτός από την μπάντα πνευστών, γίνονταν και μαθήματα μουσικής θεωρίας αλλά και μαντολίνου και βιολιού. Η Σχολή αυτή λοιπόν δεν είχε ως κύριο και μόνο σκοπό της την συντήρηση του μουσικού θιάσου της μπάντας αλλά προσδοκούσε στην καλλιέργεια και ανάπτυξη του μουσικού αισθήματος των μαθητών της.⁶⁹

Επιπλέον, στα άρθρα γνωστοποιείται η ίδρυση μια νέας μορφής ορχήστρας, τη λεγόμενη «Αχαϊκή Εστουντιαντίνα». Ήταν η πρώτη Εστουντιαντίνα στην Πάτρα. Βρισκόταν στην περιοχή της Άνω πόλης, στα σκαλιά της πλατείας Γεωργίου. Οι μαθητεύομενοι καταρτίζονταν με σπουδές σε πνευστά και νυκτά όργανα όπως φλάουτο και μαντολίνο αντίστοιχα. Αρχικά το επίπεδο επίδοσης των μαθητών δεν ήταν ιδιαίτερα υψηλό, σίγουρα όμως υπήρχε μεγάλη προθυμία για μελέτη με σκοπό την άμεση κατάρτιση υψηλών προδιαγραφών που θα τους καταστούσε την καλύτερη «Εστουντιαντίνα» της πόλης.⁷⁰

Παρά την έντονη κινητικότητα της πόλης γύρω από τις μουσικές εκδηλώσεις, υπήρχαν και περίοδοι κάμψης είτε λόγω οικονομικών δυσχερειών, είτε λόγω έλλειψης θεαμάτων. Έτσι, η αστική τάξη της Πάτρας είχε περιορίσει τις κοινωνικές της δραστηριότητες και παρουσίασε έναν πιο κλειστό χαρακτήρα ως προς τα κοινωνικά δρώμενα. Δήλωνε λιγότερο ενδιαφέρον ως προς τις πολιτισμικές δραστηριότητες και έδειχνε περισσότερο να απολαμβάνει την τέχνη σε πιο «ελεγχόμενους» χώρους.⁷¹

Στην εφημερίδα εκτός από στήλες με μουσικά θέματα, γινόταν αναφορά και για οικονομικές δωρεές των πολιτών ως προς στους συλλόγους, για δωρεές μουσικών εμβατηρίων, μουσικών οργάνων ακόμη και επίπλων για τον στολισμό χώρου των μουσικών σωματείων. Από αυτό προκύπτει το συμπέρασμα ότι οι πολίτες εκτιμούσαν το έργο που παρήγαγαν τα μουσικά σωματεία και όσοι ήταν πιο ισχυροί οικονομικά, στήριζαν χρηματικά την προσπάθειά τους ή με ότι άλλο μέσον είχαν, έτσι ώστε να δείξουν την εκτίμησή τους. Αρκετές φορές η εφημερίδα ανακοίνωνε τα ονόματα των χορηγών καθώς και τα ποσά ή τα αντικείμενα που δώριζαν, άλλες όμως φορές δεν έκανε αναφορά

⁶⁹ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 28/04/1895, 8/11/1895

⁷⁰ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 29/12/1895.

⁷¹ Βλ. Ευανθία Ε. Στιβανάκη ο.π. σελ. 336.

των ονομάτων τους, αφού ήταν δική τους επιθυμία να μην γνωστοποιηθούν.⁷² Επίσης, γίνεται αναφορά και για ευχαριστήρια συλλόγου ως προς τη στήριξη και βοήθεια που δέχτηκε με σκοπό την ίδρυση του σωματείου τους. Συγκεκριμένα γίνεται αναφορά στα ευχαριστήρια που δέχτηκε από τον σύλλογο της Φιλαρμονικής ο πρώην Δήμαρχος Σπ. Παναγιωτόπουλος. Ο σύλλογος βρέθηκε στην οικία του προκειμένου να εκδηλώσει την ευγνωμοσύνη του για την ευγενή φροντίδα και πατρική στοργή που έδειξε καθ' όλη τη διάρκεια ιδρύσεως της Φιλαρμονικής.⁷³

Επίσης, αξίζει να αναφερθεί ότι τον Δεκέμβριο του 1899 ανακοινώθηκε στον «Νεολόγο» η ευχάριστη δήλωση ότι έφτασε στην πόλη της Πάτρας για πρώτη φορά η τελευταία και τελειότατη ανακάλυψη του Γραμμοφώνου, το οποίο όπως αναφέρει η εφημερίδα είναι ένα «αυτοτελές όργανο άνευ ωτοσωλήνων και ακούγεται ευκρινώς απομιμούμενο μουσικούς θιάσους και ωδές διαπρεπών ηθοποιών».⁷⁴

Στα άρθρα της εφημερίδας γίνονταν λόγος και για γενικότερα θέματα που έκαναν αναφορά στη μουσική ή μιλούσαν αποκλειστικά για μουσική. Υπήρχαν όμως και στήλες που ανέφεραν θέματα, είτε μουσικά είτε όχι, από γειτονικές πόλεις όπως το Αίγιο, τον Πύργο κ.α. Από αυτό το γεγονός φαίνεται ότι ο «Νεολόγος» ήταν μια ενημερωμένη εφημερίδα, σε άμεση επικοινωνία με τις άλλες γειτονικές πόλεις.⁷⁵

Αξίζει να αναφερθεί ότι ήδη από την δεκαετία 1860-1870 η θεατρική δραστηριότητα στην Πάτρα ήταν αρκετά διευρυμένη. Λίγο αργότερα η πόλη είχε πλέον αξιώσεις θεατρικής υποδομής. Το 1871-72 κτίστηκε το λυρικό θέατρο «Απόλλων», το οποίο ήταν δημιούργημα εύρωστων εμπόρων. Από τα πρώτα κιόλας χρόνια της λειτουργίας του αρκετοί φιλόμουσοι ήταν οι χορηγοί ώστε να φιλοξενεί ξένους μελοδραματικούς θιάσους.⁷⁶ Η παρουσία του έπαιξε σημαντικό ρόλο για την ανάπτυξη της θεατρικής κίνησης στην πόλη. Παρότι θεωρούνταν ένα περιφερειακό θέατρο, παρόλα αυτά δεν διέφερε σε τίποτα από το ρεπερτόριο άλλων λυρικών σκηνών της Ευρώπης. Κυριαρχεί

⁷² Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 13/06/1895, 16/07/1895, 23/10/1895, 15/02/1896, 18/02/1896, 21/02/1896, 02/03/1896, 06/03/1896, 13/04/1896, 20/05/1898.

⁷³ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 4/12/1895.

⁷⁴ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 28/12/1899, 23/01/1899.

⁷⁵ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 25/07/1895.

⁷⁶ Βλ. Νίκος Ε. Πολίτης, ο.π. σελ. 59.

το ιταλικό μελόδραμα και ιδιαίτερα αυτό του Βέρντι, ενώ σχετικά με το ελληνικό μελόδραμα, κύριος εκπρόσωπός του ήταν ο Παύλος Καρρέρ. Ακόμη υπήρχαν φορές που ο «Απόλλων» φιλοξενούσε και ελληνικούς θιάσους πρόζας.⁷⁷ Ο «Απόλλων» αποτέλεσε αναγκαία συνθήκη ώστε να διαχωρίζεται το πολιτισμικό και αισθητικό στίγμα της πόλης. Οι εύποροι οικονομικά παρακολουθούσαν τον λυρικό βίο του «Απόλλων», ενώ τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα στρέφονταν περισσότερο σε λαϊκά θεάματα.⁷⁸

Αρκετά αργότερα, τη δεκαετία 1890-1900 η πορεία του «Απόλλωνα» και το λυρικό θέατρο δεν έχει την ίδια απήχηση στον κόσμο για τους λόγους των συνεχόμενων επαναλήψεων, τη μετριότητα των θιάσων και για τις διοργανώσεις των λυρικών περιόδων που κατέληγαν αδιάφορες και βαρετές. Ο Δήμος και η επιτροπή του θεάτρου εγκατέλειψαν το κτήριο με αποτέλεσμα να λειτουργεί ως μέρος στάσης για τους περαστικούς βοσκούς. Ο «Απόλλων» είχε πλέον τη μορφή ενός λεηλατημένου, ακάθαρτου και εγκαταλειμμένου κτηρίου. Οι δραματικές αλλαγές που κυριάρχησαν στην πόλη είχαν αντίκτυπο στους πολιτισμικούς προσανατολισμούς και στα καλλιτεχνικά ενδιαφέροντα. Εάν οι έμποροι δεν έδειχναν τόσο μεγάλη αδιαφορία, τότε το λυρικό θέατρο δεν θα είχε αυτή την πορεία.

Το φθινόπωρο του 1899 επισκευάζεται ο «Απόλλων». Ύστερα από παρέμβαση του νομάρχη Ναούμ, ο Δήμος αποκτά τα απαραίτητα κονδύλια που απαιτούνται για τη διαμόρφωση του χώρου. Ο αρχιτέκτων Θάλλης ανέλαβε να επισκευάσει το εσωτερικό του θεάτρου. Συνεπώς, βελτιώνονται τα θεωρεία και οι πλατείες με την αύξηση θέσεων, δημιουργήθηκε γαλαρία, φουαγέ, αντικατάσταση του φωτισμού με ηλεκτρικό κ.α. Έτσι, στις 29 Οκτωβρίου 1899 ο «Απόλλων» επαναλειτουργεί και μάλιστα λαμπρότερος από πριν. Ο Δήμος και η κοινωνία της Πάτρας έδειξαν να είναι ευχαριστημένοι με τις παρεμβάσεις του Θάλλη και κυρίως για τις αισθητικές παρεμβάσεις του στο εσωτερικό του χώρου.⁷⁹

Τη δεκαετία 1890-1900, αρκετοί ιταλικοί μελοδραματικοί θίασοι οπερέτας αλλά και ελληνικοί θίασοι παρουσιάζουν δράματα για μεγάλα χρονικά διαστήματα στην Πάτρα. Σε αυτή την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα παρουσιάστηκε στην Πάτρα εκρηκτικός

⁷⁷ Βλ. Γιώτα Καϊκα-Μαντάνικα, ο.π σελ. 12.

⁷⁸ Βλ. Ευανθία Ε. Στιβανάκη ο.π. σελ. 99, 100.

⁷⁹ Αυτόθι σελ. 347.

αριθμός θεαμάτων και θεατρικών παραστάσεων, χωρίς όμως αυτό να σημαίνει ότι ήταν και ποιοτικός, με εξαίρεση βέβαια τον Καραγκιόζη⁸⁰ του Μίμαρου, δίπλα στον οποίο το θέατρο σκιών στην Πάτρα γνώρισε πολλές επιτυχίες και κυριαρχία ιδιαίτερα τους καλοκαιρινούς μήνες. Συνεπώς, τα θέατρα σκιών είχαν μορφωτικό χαρακτήρα αλλά λειτούργησαν και ως διέξοδος, ένας διαφορετικός τρόπος διασκέδασης.

Επιπλέον, την ίδια περίοδο έκαναν την εμφάνισή τους και άλλα λαϊκά θεάματα, όπως υποδρομία, σχοινοβατικοί και μιμικοί θίασοι, ταχυδακτυλουργοί, σκοπευτές, μάγοι κ.α. Ακόμη, ο κινηματογράφος έδωσε άλλο τόνο στην πόλη και άφησε έκπληκτους τους κατοίκους. Όπως ήταν φυσικό έγινε αντικείμενο συζήτησης.⁸¹

Συνεπώς, αυτό που προκύπτει μέσα από τα άρθρα της εφημερίδας είναι ότι η μουσική στην πόλη της Πάτρας είχε πολύ ενεργό ρόλο και ήταν σημαντική. Υπήρχαν αρκετοί χώροι για να διασκεδάσει κανείς και δεν περιορίζονταν μόνο σε αίθουσες όπου θα μπορούσαν να παρευρεθούν μόνο εύποροι πολίτες, αλλά απευθύνονταν σε όλους τους πολίτες ανεξαρτήτως κοινωνικής τάξης.⁸² Επιπλέον, η μουσική της Δύσης συνυπήρχε με αυτή της Ανατολής. Η Πάτρα αποτελούσε μια πολυπολιτισμική πόλη και λόγω του λιμανιού και του εμπορίου της είχε συναναστροφές και με άλλες πόλεις. Ακόμη, η μουσική είχε πρωταρχικό ρόλο σε κάθε μορφή εκδήλωσης που πραγματοποιούνταν στην πόλη, σχολικές εκδηλώσεις, επισκέψεις σημαντικών προσωπικοτήτων, εκδηλώσεις που γίνονταν κάθε Κυριακή στις πλατείες και άλλες γιορτές. Παρά τα όποια προβλήματα αντιμετώπιζε η χώρα, ο κόσμος είχε πάντα διάθεση για διασκέδαση.

⁸⁰ Το ρεμπέτικο τραγούδι αλλά και το θέατρο σκιών, δηλαδή ο Καραγκιόζης, είναι οι «κύριες εκδηλώσεις του ελληνικού πολιτισμικού χώρου» και πιστοποιούν την «ύπαρξη εστιών παραγωγής συλλογικών και αυθεντικά λαϊκών καλλιτεχνικών δημιουργημάτων στο αστικό περιβάλλον». Στάθης Δαμιανάκος, *Κοινωνιολογία του ρεμπέτικου*, Πλέθρον, 2001, σελ. 15.

⁸¹ Βλ. Ευανθία Ε. Στιβανάκη ο.π. σελ. 332, 333.

⁸² Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 22/10/1896.

2.2 ΟΙ ΜΟΥΣΙΚΟΙ ΘΕΣΜΟΙ

2.2.1 Η ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗ ΕΤΑΙΡΕΙΑ

Η «Φιλαρμονική Εταιρία» έχει μεγάλη ιστορία για την πόλη της Πάτρας αφού έχει στο ενεργητικό της αρκετές συναυλίες και εκδηλώσεις και παρουσίασε μεγάλο έργο. Η πορεία της ήταν αρκετά σημαντική παρά τα προβλήματα που αντιμετώπιζε πολλές φορές κατά καιρούς και βρισκονταν στα όρια διάλυσης.⁸³

Η ιδέα για την ίδρυση της «Φιλαρμονικής Εταιρίας» έγινε από νεαρούς μουσικούς της Πάτρας. Πρόκειται για ένα ιδιωτικό σωματείο που είχε σκοπό να ενώσει όλους τους μουσικούς σε μια μπάντα.⁸⁴ Ο στόχος της Φιλαρμονικής δεν ήταν μόνο η τέρψη του κοινού, αλλά η καλλιέργεια του μουσικού αισθήματος γενικά. Είχε σκοπό να διαδώσει τη μουσική της σε όλες τις κοινωνικές τάξεις. Τέλος, τη Φιλαρμονική τη διηύθυναν ανά περιόδους αρκετοί σπουδαίοι αρχιμουσικοί οι οποίοι είχαν αφήσει στο πέρασμά τους μεγάλο έργο.⁸⁵

Ύστερα από μελέτη που πραγματοποιήθηκε, όσον αφορά το θεσμικό της πλαίσιο, η πρώτη «Φιλαρμονική Εταιρία» στην Πάτρα δημιουργήθηκε στις 10 Οκτωβρίου 1875 από τον Γεώργιο Θ. Τζίνη.⁸⁶ Ο θεσμός αυτός όμως λόγω μικροσυμφερόντων διήρκησε σχεδόν μόνο έναν χρόνο και διαλύθηκε τον Μάρτιο του 1876. Οι πρώτοι διευθυντές, όπως γίνεται αναφορά στην εφημερίδα, ήταν δύο αρχιμουσικοί, ο Σπυρίδων Μπίτσης⁸⁷ και ο Ευγένιος Μάγγελ,⁸⁸ ενώ μέλη της επιτροπής ήταν οι Αριστοτέλης Κρεμμύδης⁸⁹, Ιούλιος

⁸³ Χρήστος Αθ. Μούλιας, *Φιλαρμονική Εταιρία Ωδείο Πατρών (1892-2012) 120 χρόνια*, Πάτρα, 2012, σελ. 21.

⁸⁴ Αυτόθι σελ. 20.

⁸⁵ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 22/10/1896, 22/10/1896.

⁸⁶ Φιλόμουσος, Δικηγόρος στο επάγγελμα. Βλ. Χρήστος Αθ. Μούλιας ο.π σελ. 16.

⁸⁷ Κερκυραίος στην καταγωγή, έπαιζε πιάνο. Ο Σπυρίδων Μπίτσης ήταν από τους σημαντικότερους μουσικοδιδασκάλους της Πάτρας και είχε σπουδαίο και πρωτεύοντα ρόλο στη μουσική κίνηση της πόλης. Στον κόσμο της Πάτρας ήταν γνωστός ως μουσικός της ορχήστρας του θεάτρου «Απόλλων» όπου έπαιζε υψηλών κέρας (trompa). Βλ. Χρήστος Αθ. Μούλιας ο.π σελ. 18.

⁸⁸ Αρχιμουσικός στο επάγγελμα. Βλ. Χρήστος Αθ. Μούλιας ο.π σελ. 20.

Κούρσης, Ανδρέας Δ. Στάμος, Μιχάλης Δ. Φραγκόπουλος και Δημήτρης Δημητρόπουλος. Την θέση της προεδρίας κατείχε ο δήμαρχος Δημήτριος Πατρινός.⁹⁰ Η προσπάθειά τους είχε ανταπόκριση στον κόσμο και έτσι συμμετείχαν 162 μέλη – συνδρομητές και το συμβούλιο δώρισε 1000 δραχμές. Νοικιάστηκε οίκημα για την Φιλαρμονική με σκοπό την πραγματοποίηση προβών. Αρχικά στο διάστημα του πρώτου εξαμήνου προσέφεραν τις υπηρεσίες τους εντελώς δωρεάν. Κάθε εβδομάδα πραγματοποιούσαν δημόσιες συναυλίες και εκδηλώσεις. Ταυτόχρονα η εφημερίδα αναφέρει ότι αργότερα το σωματείο της Φιλαρμονικής δημιούργησε και Σχολείο Μουσικής⁹¹ στο οποίο είχαν γραφτεί 15 άποροι . Ήταν τα μόνα που θα μπορούσε να παρακολουθήσει κανείς ακόμη κι αν αντιμετώπιζε ιδιαιτερότητες. Είχαν σκοπό να καλλιεργήσουν μέσω της μουσικής την ψυχοσύνθεση των μαθητών.⁹² Η προεδρία του Δημήτριου Πατρινού δεν κράτησε για πολύ, αφού έξι μήνες μετά τον διαδέχθηκε ο Γεώργιος Ρούφος⁹³ ο οποίος ανέφερε αρχικά ότι θα στηρίξει το έργο της «Φιλαρμονικής Εταιρίας» και θα χορηγούσε το ποσό των 3000 δραχμών, από τα οποία όμως μόνο οι 1500 δραχμές καταβλήθηκαν. Ήταν η πρώτη φορά που ράφτηκαν ομοιόμορφες στολές για όλους τους μουσικούς, νοικιάστηκε μεγαλύτερο οίκημα προκειμένου να γίνονται οι πρόβες αλλά αντικαταστάθηκαν και τα ξύλινα αναλόγια με σιδερένια.⁹⁴

Το συμβούλιο της Φιλαρμονικής ανακοίνωσε την προσωρινή διακοπή του έργου του στις 27 Μαρτίου 1888, αφού ο Γεώργιος Ρούφος δεν στήριξε τελικά την προσπάθειά τους, όπως είχε υποσχεθεί στην αρχή, διότι στην πραγματικότητα δεν επιθυμούσε να

⁸⁹ Ήταν ανύπαντρος και όταν επέστρεψε από το Παρίσι ζούσε στην οικία του Δεσσύλα. Αυτοκτόνησε τον Αύγουστο του 1899. Γιώτα Καϊκα - Μαντανίκα, *Το περὸν εἰς τὸ πῖλον: Οἱ γνωστοὶ –ἀγνωστοὶ Πατρινοὶ καὶ ἡ πολυεθνικὴ κοινωνία τῆς Πάτρας (1880-1920)*, εκδόσεις Γιάννης Σκ. Πικραμένος, τόμος δεύτερος, 2009, σελ. 448.

⁹⁰ Βλ. Χρήστος Αθ. Μούλιας ο.π. σελ. 20. Δεν δίνονται από την εφημερίδα περαιτέρω βιογραφικά στοιχεία για όλα τα μέλη της επιτροπής που να δηλώνουν την ταυτότητά τους.

⁹¹ Νίκος Ε. Πολίτης, *Το καρναβάλι τῆς Πάτρας*, Αχαϊκές εκδόσεις, σελ. 70.

⁹² Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 31/08/1895.

⁹³ Ήταν γιός του Βενιζέλου Ρούφου. Υπήρξε δήμαρχος της Πάτρας τις περιόδους 1870-1874, 1874-1875, 1887-1891. Πέθανε το 1891 στο σπίτι του στα Ροϊτικά από φυματίωση και από εκεί μεταφέρθηκε στην Πάτρα. Βλ. Γιώτα Καϊκα-Μαντανίκα, *Το περὸν εἰς τὸ πῖλον: Οἱ γνωστοὶ–ἀγνωστοὶ Πατρινοὶ καὶ ἡ πολυεθνικὴ κοινωνία τῆς Πάτρας (1880-1920)* ο.π σελ. 474.

⁹⁴ Βλ. Χρήστος Αθ. Μούλιας ο.π. σελ. 20.

ευδοκιμήσει λόγω του γεγονότος ότι δεν ήταν δικό του δημιούργημα αλλά του προκατόχου του Δημήτριου Πατρινού. Αναφορά ξανά για την Φιλαρμονική μετά την προσωρινή της διάλυση έγινε στις 20 Ιανουαρίου 1892, όταν ανέλαβε την προεδρία του δημάρχου ο Αριστομένης Κοντογούρης⁹⁵, ο οποίος είχε σκοπό τη δημιουργία Μπάντας.⁹⁶

Την ίδρυση της Φιλαρμονικής είχε την ιδέα να δημιουργήσει ο Φράντς Άμβουργερ,⁹⁷ ο οποίος ήταν της άποψης ότι δεν μπορεί όλες οι ευρωπαϊκές πόλεις να έχουν Φιλαρμονική και να υστερεί η πόλη της Πάτρας. Έτσι, ο Αριστομένης Κοντογούρης υιοθέτησε αυτή την ιδέα και τη στήριξε. Προσέφερε μάλιστα το ποσό των 10.000 δραχμών που αποτέλεσαν και τις αποδοχές ενός ολόκληρου έτους. Η πρώτη παράσταση από την Φιλαρμονική έγινε στις 19 Απριλίου 1893 στην οποία παρουσίασαν αποσπάσματα από την όπερα του Τζιουζέπε Βέρντι «La forza del destino».⁹⁸ Στις 12/09/1895 η ορχήστρα της Φιλαρμονικής υποδέχτηκε τον νέο δήμαρχο Θάνο Κανακάρη. Ύστερα από συζήτηση ανάμεσα στον πρόεδρο του συλλόγου Φιλόπουλο και τον νέο δήμαρχο, ο Κανακάρης διαβεβαίωσε το Συμβούλιο ότι η Φιλαρμονική θα έχει την πλήρη υποστήριξή του, θα αποτελεί πρωταρχικό του μέλημα και θα φροντίσει για την προαγωγή της.⁹⁹ Τα ιδρυτικά μέλη της «Φιλαρμονικής Εταιρείας» που αποτέλεσαν και το διοικητικό συμβούλιο ήταν ο

⁹⁵ Γεννήθηκε στην Πάτρα το 1841 και πέθανε τον Μάιο του 1904. Η καταγωγή του ήταν από την Κεφαλλονιά. Μόλις τελείωσε το γυμνάσιο, πήγε με την οικογένειά του στην Αθήνα και από το 1859-1861 σπούδασε στο Πανεπιστήμιο. Αργότερα πήρε υποτροφία από την πρωσική κυβέρνηση στο Βερολίνο όπου έμεινε για μικρό χρονικό διάστημα και για λόγους υγείας πήγε στο Παρίσι όπου έζησε πέντε χρόνια, έως τον Μάρτιο του 1867 με αποτέλεσμα να χάσει την υποτροφία. Απέκτησε τρία διπλώματα της Νομικής Σχολής. Το 1873 εξελέγη βουλευτής Πατρών και υποστήριξε την κυβέρνηση του Δεληγιώργη. Έχασε την εκλογική του αναμέτρηση το 1888. Κατά τη διάρκεια της προεδρίας του ιδρύθηκε στην Πάτρα η Φιλαρμονική Εταιρεία Πατρών καθώς και το Αρσάκειο. Βλ. Χρήστος Αθ. Μούλιας ο.π. σελ 27 και Βλ. Γιώτα Καΐκα - Μαντανίκα, *Το πτερόν εις το πύλον: Οι γνωστοί – άγνωστοί Πατρινοί και η πολυεθνική κοινωνία της Πάτρας (1880-1920)* ο.π σελ. 469, 470.

⁹⁶ Κώστας Ν. Τριανταφύλλου, *Ιστορικών Λεξικών των Πατρών, Ιστορία της πόλεως και επαρχίας Πατρών από της αρχαιότητας έως σήμερα κατά αλφαβητικήν ειδολογικήν κατάταξιν*, Έκδοση Γ', Τόμος Β', Εκδόσεις Πέτρος Κούλης, Πάτρα, 1995, σελ. 2163, 2164.

⁹⁷ Ήταν γιός του Θεόδωρου Άμβουργερ. Ο Φράντς υπήρξε ιδρυτικό μέλος της Φιλαρμονικής Εταιρείας Πατρών. Σύζυγός του ήταν η Αγνή το γένος Ρουσόπουλου. Βλ. Γιώτα Καΐκα - Μαντανίκα, *Το πτερόν εις το πύλον: Οι γνωστοί – άγνωστοί Πατρινοί και η πολυεθνική κοινωνία της Πάτρας (1880-1920)* ο.π σελ. 539, 540.

⁹⁸ Βλ. Χρήστος Αθ. Μούλιας ο.π. σελ. 27.

⁹⁹ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 12/09/1895.

Ηλίας Πετσάλης, Σταμάτιος Στάμου, Κων/νος Παπαγεωργίου, Αλέξανδρος Μακάκης, Γεώργιος Σκλαβούνος, Δημήτριος Γιαννουλόπουλος και Αγαμέμνων Κρεμμύδης.

Η οικονομική κατάσταση της Φιλαρμονικής εξαρτιόταν από την ενίσχυση των μελών της και τις συνδρομές από χορούς και συναυλίες που πραγματοποιούσε, στις οποίες είχε θέσει κάποιο αντίτιμο για την είσοδο του κοινού. Υπήρξαν φυσικά και άτομα από τον πολιτικό χώρο που προσέφεραν χρήματα, αλλά και αρκετοί φιλόμουσοι οι οποίοι άλλοτε γνωστοποιούσαν τα ονόματά τους και άλλοτε όχι.¹⁰⁰ Τα χρήματα τα οποία δώριζαν δεν ήταν επαρκή για να καλυφθούν οι ανάγκες του συλλόγου και έτσι τα μέλη της Φιλαρμονικής παραπονούνταν για την μικρή υποστήριξη που δέχονταν από το κοινό, που εξέφραζε με όμορφα επίθετα το ενδιαφέρον του για την ορχήστρα αλλά δεν την ενίσχυε οικονομικά όσο θα έπρεπε και αυτό είχε αποτέλεσμα να μην υπάρχει η ανάλογη κατάρτιση γνώσεων λόγω έλλειψης μουσικών οργάνων, αφού τα ήδη υπάρχοντα δεν επαρκούσαν για όλους.¹⁰¹

Σε αυτό το σημείο αξίζει να αναφερθούν ορισμένα αρκετά ενδιαφέροντα γεγονότα τα οποία έπαιξαν καθοριστικό ρόλο για την εξέλιξη του σωματείου. Ο πρώτος διδάσκαλος Μουσικής της Φιλαρμονικής ήταν ο Σπυρίδων Μπίτσης. Δημιούργησε μια μπάντα η οποία απαρτιζόταν από ερασιτέχνες μουσικούς αλλά και από Ιταλούς, που εμφανίζονταν στο θέατρο Απόλλων, όπου έπαιζαν σε μελοδραματικούς θιάσους. Η «Φιλαρμονική Εταιρία» έδινε αρκετές υπαίθριες συναυλίες και συμμετείχε σε δημόσιες εκδηλώσεις και έτσι απέσπασε αρκετά επαινετικά σχόλια από το κοινό.¹⁰² Συγκεκριμένα, γίνεται αναφορά στην εφημερίδα για την αναγκαιότητα του δήμου να έχει μια μπάντα όπως της «Φιλαρμονικής Εταιρίας» η οποία να παράγει μουσικό έργο για την πόλη. Θεωρούνταν σημαντική για τον εξευγενισμό των κατοίκων αφού μετέβαλε τα άγρια ένστικτά τους σε ήμερα.¹⁰³

Στη συνέχεια το Συμβούλιο της Φιλαρμονικής προσέλαβε τον αρχιμουσικό Αλβέρτο Άντλοβιτς, ο οποίος είχε ως στόχο η Μπάντα της Φιλαρμονικής να λάβει όσο το δυνατόν την καλύτερη εκπαίδευση. Παρουσίασε μεγάλη πρόοδο και συμμετείχε στους

¹⁰⁰ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 13/06/1895, 14/01/1896, 10/02/1896, 13/02/1896, 14/02/1896, 15/02/1896, 16/02/1896, 18/02/1896, 21/02/1896, 22/02/1896, 28/02/1896, 02/03/1896, 11/10/1896, 20/05/1898.

¹⁰¹ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 29/10/1895.

¹⁰² Βλ. Χρήστος Αθ. Μούλιας ο.π. σελ. 28.

¹⁰³ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 05/10/1895.

Ολυμπιακούς αγώνες το 1896 με 13 ακόμη μουσικά σωματεία. Ο Αλβέρτο Αντλοβιτς συνέθεσε εμβατήριο για τους Ολυμπιακούς αγώνες με τίτλο «Προς την Νίκη». Η εμφάνιση της «Φιλαρμονικής Εταιρίας σε εκδηλώσεις έκανε ιδιαίτερη εντύπωση. Στις 1 Νοεμβρίου 1895 έφτασε στην Πάτρα ο αρχιμουσικός της Αθήνας Ιωσήφ Καίσαρης, προκειμένου να επιθεωρήσει τη «Φιλαρμονική Εταιρία» η οποία θα έπαιρνε μέρος στους Ολυμπιακούς αγώνες. Η μπάντα παρουσίασε στον Καίσαρη μια σύντομη επίδειξη και οι εντυπώσεις που δημιουργήθηκαν ήταν ευχάριστες.¹⁰⁴ Η αναχώρηση της Φιλαρμονικής για την Αθήνα έγινε στις 25/03/1896 και κατά την άφιξή της έκλεψε τις εντυπώσεις και ήταν η μόνη που συνόδευσε τον λόχο των Ευελπίδων και παρέστη κατά την υποδοχή του βασιλιά της Σερβίας, ο οποίος και τη συνεχάρη.¹⁰⁵ Η Φιλαρμονική των Πατρών είχε λάβει την πρώτη θέση μεταξύ όλων των Φιλαρμονικών που λάμβαναν μέρος στις γιορτές των Ολυμπιακών Αγώνων.¹⁰⁶ Όσον αφορά την ενδυμασία των μουσικών που είχαν μεταβεί στην Αθήνα, οι Αλβέρτος και Φραντς Άμβουργερ έστειλαν ειδική επιστολή στον πρόεδρο της Εταιρίας Φιλόπουλο, η οποία συνοδεύονταν και από 100 δραχμές κι άλλες συνεισφορές από το εξωτερικό, προκειμένου να ραφτούν στολές για την Εταιρία. Η ενδυμασία ήταν αρκετά προσεγγμένη, αρκετοί ήταν μάλιστα οι στρατιώτες που λόγω της εμφάνισης απέδιδαν χαιρετισμό, αφού πίστευαν πως αντίκριζαν ξένους αξιωματικούς.¹⁰⁷ Ακόμη, για την αξιοπρεπή παρουσία της Φιλαρμονικής στους Ολυμπιακούς Αγώνες του 1896 έγινε έρανος στην Πάτρα αλλά και έκκληση μέσα από την εφημερίδα «Νεολόγος» προκειμένου να δοθούν χρήματα για την αγορά στολών.¹⁰⁸ Στις 30 Μαρτίου η Φιλαρμονική αναχώρησε από την Αθήνα και κατέφθασε στις 21:00 στην Πάτρα, όπου οι Πατρινοί την υποδέχτηκαν με θερμό χειροκρότημα και βεγγαλικά.¹⁰⁹

Σχετικά με το οίκημα στο οποίο στεγάζονταν η Φιλαρμονική βρίσκονταν αρχικά στην οδό Μαιζώνος και στις 26 Οκτωβρίου 1895 μετακόμισε στην Αγίου Νικολάου. Στα εγκαίνια παρευρίσκονταν μέλη της Εταιρίας και οι συνδρομητές της. Όπως αναφέρει η

¹⁰⁴ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 25/10/1895 , 17/02/1896.

¹⁰⁵ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 25/03/1896.

¹⁰⁶ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 28/03/1896.

¹⁰⁷ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 27/12/1895.

¹⁰⁸ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 08/02/1896.

¹⁰⁹ Βλ. . Χρήστος Αθ. Μούλιας ο.π σελ.31, Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 31/03/1896.

εφημερίδα το οίκημα αυτό ήταν αρκετά ευρύχωρο και αποτελούσε κληρονομιά του Γ. Πράτσικα.¹¹⁰ Σε εκτενές άρθρο της εφημερίδας «Νεολόγος» γίνεται λόγος για το Διοικητικό Συμβούλιο της Φιλαρμονικής για τις μουσικές δραστηριότητες της Μπάντας οι οποίες χαρακτηρίστηκαν ιδιαίτερα επιτυχημένες. Όσον αφορά τους Πατρινούς αναφέρεται ότι δεν εκτίμησαν και δεν στήριξαν την προσπάθεια της Φιλαρμονικής με δωρεές μουσικών οργάνων ή χρημάτων.¹¹¹ Στις 29 Νοεμβρίου 1895 αναρτήθηκε στην εφημερίδα «Νεολόγος» ο λόγος του προέδρου Φιλόπουλου κατά τα εγκαίνια του νέου οικήματος. Είχε σκοπό να καταδείξει σε όλους τη σπουδαιότητα του ιδρύματος καθώς και την υποστήριξη που χρειάζεται από τους συμπολίτες, προκειμένου να πραγματοποιήσει περισσότερα εκπαιδευτικά προγράμματα μουσικής.¹¹² Έπειτα, μετά από δύο χρόνια η Φιλαρμονική μετακόμισε και πάλι σε νέο κτήριο το οποίο αυτή τη φορά βρίσκονταν επί της οδού Καραϊσκάκη 88 και Ερμού στο οποίο στεγάστηκε για σχεδόν πέντε χρόνια στην παλιά οικία του Τσιπέρα. Η τελευταία στέγη της Φιλαρμονικής, η οποία παραμένει έως και σήμερα, βρίσκεται επί της οδού Ρήγα Φεραίου και εγκαινιάστηκε στις 14 Οκτωβρίου 1902 με ρεσιτάλ του Κώστα Νικολάου.¹¹³

Όσον αφορά το κοινωνικό πλαίσιο της Φιλαρμονικής, αποτελούσε σημαντικό σωματείο στην πόλη της Πάτρας διότι συμμετείχε σχεδόν σε όλες τις εκδηλώσεις του τόπου, πλαισίωνε μουσικά οποιαδήποτε ενέργεια της πόλης, είχε μορφωτικό χαρακτήρα αφού δίδασκε μουσική σε μαθητές και θεωρούνταν σημαντική για τον εξευγενισμό των κατοίκων διότι μετέβαλε τα ένστικτά τους και διαμόρφωνε τον χαρακτήρα τους.¹¹⁴ Την εποχή την οποία μελετάμε συνηθίζονταν η Φιλαρμονική να συνοδεύει μουσικά κοινωνικές και θρησκευτικές τελετές, όπως για παράδειγμα την νεκρώσιμη ακολουθία της ευεργέτου Βικτωρίας Κοντογούρη, όπου έπαιξε πένθιμα εμβατήρια.¹¹⁵ Επίσης ο σύλλογος της «Φιλαρμονικής Εταιρίας» είχε μεταβεί στην οικία του πρώην δημάρχου Σπ.

¹¹⁰ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 19/10/1895, 22/10/1895, 26/10/1895.

¹¹¹ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 29/10/1895.

¹¹² Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 28/11/1895, 29/11/1895.

¹¹³ Βλ. . Χρήστος Αθ. Μούλιας ο.π. σελ. 44.

¹¹⁴ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 05/10/1895, 20/10/1895.

¹¹⁵ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 04/11/1895.

Παναγιωτόπουλου με σκοπό την έκφραση ευγνωμοσύνης για την ευγενή του φροντίδα.¹¹⁶ Επιπλέον δέκα ημέρες αργότερα έδωσε μουσική συναυλία συνδυασμένη με φιλολογική διάλεξη στα πλαίσια της γιορτής των Χριστουγέννων.¹¹⁷ Ακόμη λάμβανε μέρος και σε θρησκευτικές τελετές όπως για παράδειγμα να συνοδεύσει τον Επιτάφιο της Μητροπόλεως.¹¹⁸ Αξίζει να σημειωθεί ότι το σωματείο της «Φιλαρμονικής Εταιρίας» παρευρίσκονταν σε οποιαδήποτε μορφή εκδήλωσης και δραστηριότητας που πραγματοποιούνταν στην Πάτρα, είτε είχε κοινωνικό είτε πολιτικό χαρακτήρα.

Αρκετές φορές ο Σύλλογος της Φιλαρμονικής διοργάνωνε εσπερίδες, δημόσιες συναυλίες, χορούς, λαχειοφόρους αγορές, στις οποίες συμμετείχαν άτομα από διάφορα κοινωνικά στρώματα και είχαν σκοπό την οικονομική ενίσχυση του σωματείου.¹¹⁹ Επίσης δίνονταν δημόσιες συναυλίες στις πλατείες της πόλης, όπως στην κεντρική πλατεία Γεωργίου, πλατεία Όλγας, Υψηλών Αλωνίων, Μόλου, Μπενιζέλου Ρούφου, Τριών Συμμάχων Δυνάμεων, και Αγίου Νικολάου. Οι δημόσιες συναυλίες είχαν σκοπό να προωθήσουν το μουσικό έργο του συλλόγου και να ενθαρρύνουν όλο και περισσότερο το κοινό να συμμετάσχει. Απευθύνονταν σε όλες τις κοινωνικές τάξεις χωρίς διαχωρισμούς. Οι συναυλίες πραγματοποιούνταν κάθε εβδομάδα κατά την ημέρα Κυριακή και είχαν σκοπό να διασκεδάσουν τους πολίτες.¹²⁰ Μία ακόμη δραστηριότητα της Φιλαρμονικής ήταν ότι συνόδευε μουσικά θεατρικές παραστάσεις, είτε παίζοντας κατά τη διάρκεια της παράστασης, είτε ντύνοντας μουσικά τα διαλείμματα. Οι παραστάσεις αυτές λειτούργησαν υποστηρικτικά για την Φιλαρμονική, αφού διέθεταν τα έσοδά τους υπέρ της.¹²¹

Τέλος, δεν ήταν λίγες οι φορές που το σωματείο της Φιλαρμονικής διοργάνωνε εσπερίδες. Στις 27 Δεκεμβρίου 1895 πραγματοποιήθηκε η πρώτη μουσικοφιλολογική εσπερίδα για τους συνδρομητές της. Ομιλητής της ήταν ο νομάρχης Αχαϊοήλιδας Χρήστος Παλαμάς. Η πρώτη εσπερίδα στέφθηκε με μεγάλη επιτυχία, αρκετός ήταν ο κόσμος που είχε σπεύσει να ακούσει τον λόγο του Παλαμά με αποτέλεσμα να δημιουργηθεί

¹¹⁶ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 04/12/1895.

¹¹⁷ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 14/12/1895.

¹¹⁸ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 03/04/1898.

¹¹⁹ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 11/10/1896, 08/04/1899, 20/09/1900.

¹²⁰ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 11/08/1896, 25/08/1896, 06/10/1896, 25/01/1898, 25/03/1898.

¹²¹ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 14/01/1896, 16/04/1898, 09/09/1899.

ανεπάρκεια χώρου. Η εφημερίδα «Νεολόγος» σε πρωτοσέλιδό της χαρακτήρισε αρκετά απολαυστικές αυτές τις εσπερίδες και προσπάθησε να βρει λύσεις ώστε να αντιμετωπιστεί το πρόβλημα του χώρου.¹²² Στις 9 Ιανουαρίου πραγματοποιήθηκε η δεύτερη μουσικοφιλολογική εσπερίδα στον χώρο της Φιλαρμονικής στον οποίο βρέθηκαν διακεκριμένα άτομα της κοινωνίας. Λόγω της ανεπάρκειας χώρου λήφθηκαν περιοριστικά μέτρα. Κάθε μέλος της Φιλαρμονικής δικαιούνταν μια δωρεάν πρόσκληση και η δεύτερη ήταν επί πληρωμή. Τα εισιτήρια λάμβαναν φυσικά μόνο τα μέλη και οι συνδρομητές της Φιλαρμονικής οι οποίοι είχαν τακτοποιήσει τις οικονομικές τους υποχρεώσεις. Ο κόσμος έδειχνε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για τις εσπερίδες και κάθε φορά υπήρχε συνωστισμός στους χώρους επιτέλεσης.¹²³

Όσον αφορά το ρεπερτόριο της «Φιλαρμονικής Εταιρίας», αυτό ήταν κυρίως επηρεασμένο από τη δυτική μουσική, με κλασικά κομμάτια και εμβατήρια. Οι δημόσιες συναυλίες που έδινε κάθε Κυριακή στις πλατείες της πόλης ήταν πάντα επιτυχημένες. Το πρόγραμμα περιλάμβανε απαγγελίες, μονωδίες, μονολόγους κ.α. Τα κομμάτια ήταν κυρίως εμβατήρια, βαλς, ο Εθνικός Ύμνος κ.α. Κάποια από αυτά σημειώνονται από την εφημερίδα ως εξής: Εμβατήρια, Μαζούρκα, εισαγωγή Γρεναδιέροι, Βαλέντε, Σχάτζ, Βάλτερ, Εμβατήριο, Κάρμεν, Ανατολικό Εμβατήριο, Τριάντι Εμβατήριο, Μανδολινομανία, La forja del Destino, Scena e aucto, Valzer nell'Operetta, Le Camhane di Corneville, Ύμνος της «Φιλαρμονικής Εταιρίας», Βάλς - Πίστη Βιέννη «Ελαφρόν ιππικό», Φάουστ Γκουνώ, Εμβατήριο «Ο Άγιος Ανδρέας», Πόλκα κ.α.

Τα όργανα τα οποία διδάσκονταν στην «Φιλαρμονική Εταιρία», εκτός από την μπάντα των πνευστών, ήταν έγχορδα όπως μαντολίνο, βιολί, βιόλα, βιολοντσέλο και κοντραμπάσο. Επιπλέον παραδίδονταν και μαθήματα μουσικής θεωρίας. Οι εγγραφές νέων μαθητών καθημερινά ήταν τόσες πολλές, που η Φιλαρμονική δημιούργησε και νέα τμήματα εγχόρδων προκειμένου να διαχωρίσει αρχάριους και προχωρημένους. Ακόμη ένταξε στο πρόγραμμα σπουδών της και μαθήματα φωνητικής, ώστε να καταστεί ένα πλήρες Κονσερβατούαρ (Conservatoire).

Συμπεραίνοντας, αυτό που αντιλαμβανόμαστε για την «Φιλαρμονική Εταιρία» της Πάτρας είναι ότι είχε έντονη δραστηριότητα στην πόλη, αφού λάμβανε μέρος σε

¹²² Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 27/12/1895, 06/01/1896.

¹²³ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 06/01/1896, 09/01/1896, 08/06/1896, 16/06/1896.

εκδηλώσεις που πραγματοποιούνταν είτε σε ιδιωτικό, είτε σε δημόσιο χώρο. Όσον αφορά τον ρόλο της στην παιδεία, κατείχε μεγάλη θέση αφού προσδοκούσε στην καλλιέργεια και ανάπτυξη του μουσικού αισθήματος των μαθητών. Η Φιλαρμονική δεν απέβλεπε μόνο στη συντήρηση του μουσικού σώματος αλλά στο να δημιουργήσει νέους μουσικούς έγχορδων και πνευστών οργάνων οι οποίοι να ήταν ικανοί να συμμετάσχουν σε ορχήστρα για τις ανάγκες της πόλης. Οι δημόσιες συναυλίες οι οποίες δίνονταν συνήθως κάθε Κυριακή στις πλατείες, απευθύνονταν σε όλες τις κοινωνικές τάξεις και είχαν σκοπό να εμψυχώσουν τον κόσμο, οι οποίοι πολλές φορές δεν είχαν την οικονομική δυνατότητα για άλλη μορφή διασκέδασης.¹²⁴

¹²⁴ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 08/01/1895, 27/11/1895, 10/01/1898.

2.2.2 Ο ΠΑΝΑΧΑΪΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ

Ο Παναχαϊκός Σύλλογος υπήρξε σωματείο το οποίο είχε ιδιαίτερα ενεργό ρόλο στην κοινωνική ζωή της Πάτρας. Λάμβανε μέρος σε δημόσιες συναυλίες, χοροεσπερίδες και σε διάφορες εκδηλώσεις που πραγματοποιούνταν στην πόλη.

Η Μπάντα του Παναχαϊκού Γυμναστικού Συλλόγου δημιουργήθηκε τον Οκτώβριο του 1893. Ο Χρ. Κορύλλος ήταν αυτός ο οποίος ευθύνεται για την αλλαγή του αθλητικού σωματείου σε πολιτιστικό παράγοντα. Το 1892 ιδρύθηκε το μουσικό τμήμα του Παναχαϊκού Συλλόγου, το οποίο κινήθηκε αρκετά δραστήρια προκειμένου να εξασφαλίσει σημαντικούς πόρους. Το καλοκαίρι του 1893 ξεκίνησε κανονικά η λειτουργία του μουσικού τμήματος.

Η μπάντα του Παναχαϊκού Συλλόγου αποτελούνταν από 37 μουσικούς, οι οποίοι δεν είχαν καμία οικονομική απολαβή από το σωματείο. Ο πρώτος διδάσκαλος ήταν ο Σπυρίδων Μπίτσης, ο οποίος έδειξε ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς την καθοδήγηση της μπάντας και δεσμεύτηκε μαζί με άλλους μουσικούς του σωματείου να προσφέρουν τις υπηρεσίες τους έως τις 17 Νοεμβρίου 1895. Συγκεκριμένα υπέγραψε συμβόλαιο με τον Παναχαϊκό με σκοπό να έχει την ευθύνη να δημιουργήσει μια μπάντα ικανή για δημόσιες εμφανίσεις και συναυλίες. Αυτό που παρατηρείται και στα άρθρα της εφημερίδας είναι ότι κάθε Κυριακή έδιναν υπαίθριες συναυλίες σε διαφορετικές πλατείες, συνόδευαν τον Σύλλογο σε αθλητικές εκδηλώσεις, συμμετείχαν σε εθνικές και βασιλικές γιορτές και αποσπούσαν επαινετικά σχόλια.¹²⁵

Η πρώτη επίδειξη μουσικής του Παναχαϊκού Συλλόγου έγινε στις 3 Οκτωβρίου 1893 στα Υψηλά Αλώνια. Το ίδιο έτος, λίγους μήνες μετά, στις 24 Αυγούστου, δόθηκε κι άλλη δημόσια συναυλία από την Μπάντα του Παναχαϊκού στο Σχολείο Μουσικής, στην οποία παρευρίσκονταν και ο Νομάρχης Αχαϊοήλιδος. Πέντε ημέρες αργότερα έκανε ξανά την εμφάνισή της μπροστά σε ολιγομελές ακροατήριο. Έπειτα, η μουσική της πορεία εξελίχθηκε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον και έναν μήνα μετά οργάνωσε τις πρόβες της στο Θέατρο «Απόλλων».¹²⁶

¹²⁵ Βλ. Χρήστος Αθ. Μούλιας ο.π. σελ. 22.

¹²⁶ Αυτόθι σελ. 27.

Η εμφάνιση της Μπάντας του Παναχαϊκού σε διάφορες εκδηλώσεις δημιούργησε ευχάριστες εντυπώσεις στην κοινωνία της Πάτρας. Μέσα από τα άρθρα της εφημερίδας «Νεολόγος» παρατηρεί κανείς ότι δεν ήταν λίγες οι φορές που γίνονταν δωρεές στον Μουσικό Παναχαϊκό Σύλλογο από αρκετούς φιλόμουςους. Πολλοί ευκατάστατοι Πατρινοί στήριξαν τον Σύλλογο. Οι δωρεές σχετίζονταν με χρηματικά ποσά, μουσικά όργανα, έπιπλα, κ.α. Αρκετοί ήταν εκείνοι που δεν επιθυμούσαν να δημοσιευθεί το όνομά τους¹²⁷, όμως μέσα από τα άρθρα της εφημερίδας φαίνεται ότι η Μπάντα είχε την υποστήριξη του κόσμου.

Στις 31 Νοεμβρίου 1895 από τις σελίδες της εφημερίδας πληροφορούμαστε την παραίτηση του διδασκάλου Μπίτση από την Μπάντα του Παναχαϊκού. Ο λόγος για τον οποίο αναγκάστηκε να προβεί σε αυτή την ενέργεια ήταν διότι δεν συμφωνούσε με τον νέο κανονισμό που είχε οριστεί από το συμβούλιο του μουσικού σωματείου, ο οποίος έλεγε ότι τα εμβατήρια που παίζονταν σε εκδηλώσεις θα έπρεπε να εγκριθούν από την επιτροπή. Ο Μπίτσης είχε αρκετά αναγνωρισμένη αξία στον χώρο της μουσικής και έτσι αυτή η απόφασή του δυσαρέστησε τον κόσμο που παρακολουθούσε την πορεία του Συλλόγου. Προκειμένου να μην μείνει ακάλυπτη η θέση του διδασκάλου, τη διεύθυνση του ανέλαβε προσωρινά ο μουσικοδιδάσκαλος Διοδάτης μέχρι να προσληφθεί νέος.¹²⁸

Στις 8 Ιανουαρίου 1896 κοινοποιείται στην εφημερίδα «Νεολόγος» ότι την θέση του νέου διδασκάλου, ύστερα από την παραίτηση του Μπίτση, επρόκειτο να αναλάβει ένας Ευρωπαίος, ο Felice Boghen, ο οποίος ήταν διευθυντής σ' ένα από τα καλύτερα ωδεία της Πολωνίας.¹²⁹ Λίγες ημέρες μετά, στις 24 Ιανουαρίου, την ημέρα που κατέφθασε στην Πάτρα, ανέλαβε κιόλας τις αρμοδιότητές του σε ότι αφορά τη σχολή Μουσικής του Παναχαϊκού Συλλόγου.¹³⁰

Το 1897 γίνεται ξανά λόγος για τη διάλυση του μουσικού τμήματος του Παναχαϊκού, αλλά το 1900 ιδρύθηκε και πάλι. Ως διδάσκαλος αρχιμουσικός είχε προσληφθεί για μια ακόμη φορά ο Σπυρίδων Μπίτσης. Αναλαμβάνοντας, ο Μπίτσης

¹²⁷ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 13/06/1895, 12/07/1895, 16/07/1895, 14/09/1895, 05/11/1895, 15/11/1895.

¹²⁸ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 31/10/1895.

¹²⁹ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 08/01/1896.

¹³⁰ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 24/01/1896.

άμεσα δημιούργησε και πάλι την Μπάντα και ήταν υπεύθυνος για την αγορά 42 μουσικών οργάνων άριστης κατάστασης.¹³¹

Όσον αφορά την κοινωνική αποστολή της Μπάντας του Παναχαϊκού, αυτή εξυπηρετούσε δύο σκοπούς. Κατ' αρχάς τη διδασκαλία μουσικών οργάνων και έπειτα τη σταθερή της παρουσία στην δημόσια ζωή, με διάφορες συναυλίες στην πόλη. Σε ότι αφορά τη διδασκαλία γίνονται συνέχεια αναφορές στα άρθρα για τη «ζήτηση μαθητών» με σκοπό να καταρτιστούν καταλλήλως μουσικά προκειμένου να συμμετέχουν σε εκδηλώσεις.¹³²

Τα όργανα τα οποία διδάσκονταν ήταν μαντολίνο, βιολί, βιόλα, βιολοντσέλο, κοντραμπάσο, φλάουτο, όμποε, κλαρίνο και πιάνο. Τα μαθήματα πραγματοποιούνταν από το 1895 και έπειτα υπό νέα διεύθυνση στην οικία Τριάντη, δίπλα στο Σχολείο της Φιλαρμονικής.¹³³ Συνήθως κάθε Κυριακή έδιναν δημόσιες συναυλίες σε διάφορες πλατείες της πόλης, όπως για παράδειγμα στην Πλατεία Γεωργίου, Τριών Συμμάχων Δυνάμεων κ.α. Επιπλέον συμμετείχαν και σε εσπερίδες, συνόδευαν μουσικά τελετές όπως για παράδειγμα αυτή που οργανώθηκε στην Πλατεία Γεωργίου για την ονομαστική εορτή του Βασιλέως Γεωργίου Α΄. Εκεί, υπό τη διεύθυνση του νέου διδασκάλου F. Borghen, το κοινό ενθουσιάστηκε, εξέφρασε επαινετικά σχόλια και καταχειροκρότησε.¹³⁴ Η Μπάντα συμμετείχε επίσης στον πρώτο πεζοπορικό αγώνα παίζοντας Εμβατήριο κατά την αναχώρηση των αγωνιστών καθώς και κατά την ανακοίνωση των νικητών.¹³⁵ Τέλος, στις 1 Μαΐου 1900 έκανε την εμφάνισή της στα εγκαίνια «Διαρκούς Έκθεσης» με σκοπό να προβάλλει τα προϊόντα όλων των ελληνικών βιομηχανιών.

Το ρεπερτόριο του Παναχαϊκού Συλλόγου απαρτιζόταν συνήθως από ξένες συνθέσεις και λιγότερο ελληνικές. Τα κομμάτια που παίζονταν συνήθως ήταν: Εμβατήριο, Ελληνικός Ύμνος, Συμφωνία, Εξοχική εορτή Filippra, Βάλς Rypren Bager, Συναγωγή εκ του Μουσέως Ροσίνη, Ολυμπιακός Ύμνος Boghen, Ύμνος Παναχαϊκού Λυμπερόλη,

¹³¹ Βλ. Χρήστος Αθ. Μούλιας ο.π σελ. 39 , Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 09/06/1897.

¹³² Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 10/09/1895, 29/09/1895, 02/10/1895, 03/10/1895, 07/10/1895, 08/10/1895, 09/10/1895, 10/10/1895.

¹³³ Βλ. Χρήστος Αθ. Μούλιας ο.π σελ 22, Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 05/06/1895.

¹³⁴ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 25/04/1896.

¹³⁵ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 15/10/1895.

Συμφωνία *Si j'etais roi* του Adam, Συναγωγή από την *Traviata* του Verdi, Συναγωγή από τον Προφήτη του Mayerber κ.α.¹³⁶

Συμπερασματικά, ο Παναχαϊκός Σύλλογος είχε ιδιαίτερο ρόλο στην πόλη της Πάτρας αφού συμμετείχε σε διάφορες εκδηλώσεις, είχε εκπαιδευτικό και κοινωνικό χαρακτήρα, και εμπύχωνε το κοινό. Γι' αυτό ήταν πρώτος στις προτιμήσεις της κοινωνίας.

¹³⁶ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 12/05/1896, 28/04/1896.

2.2.3 Η ΣΧΕΣΗ ΦΙΛΑΡΜΟΝΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ ΚΑΙ ΠΑΝΑΧΑΪΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ

Ανάμεσα στην μπάντα της «Φιλαρμονικής» και σε αυτήν του «Παναχαϊκού Συλλόγου» αναπτύχθηκε καλλιτεχνική αντιπαλία. Υπήρξαν δημόσιες διαμάχες οι οποίες αφορούσαν την ποιότητα του ρεπερτορίου, την αξία της τέχνης εκάστου, ακόμη και τους χώρους επιτέλεσης. Η «Φιλαρμονική» ήταν οικονομικά και κοινωνικά πιο εύπορη από τον «Παναχαϊκό», αλλά θεωρούνταν εσωστρεφής και οι εκδηλώσεις της πραγματοποιούνταν στον κλειστό κύκλο των μελών της. Αντίθετα ο σύλλογος του «Παναχαϊκού» ήταν ένα αθλητικό σωματείο που είχε δημιουργήσει και Μουσικό τμήμα, το οποίο έδινε δημόσιες συναυλίες κάθε Κυριακή στις πλατείες και δεν ήταν εύπορος οικονομικά.¹³⁷

Πολλές φορές έγιναν προσπάθειες για σύμπραξη των δυο φορέων, οι οποίες όμως δεν άλλαξαν το κλίμα. Η σχέση τους ήταν μάλλον εχθρική και εξέλιπε το πνεύμα ομαδικότητας. Συγκεκριμένα, τον Ιούνιο του 1895 η μουσική της «Φιλαρμονικής» προσκάλεσε την μπάντα του «Παναχαϊκού» με σκοπό να παίξουν μαζί στην έναρξη των διεθνών Ολυμπιακών αγώνων στην Αθήνα, συμμετέχοντας στην κοινή συναυλία όλων των Ελλήνων μουσικών. Προσκεκλημένη ήταν μάλιστα και η χορωδία του Παναχαϊκού χορού.¹³⁸ Επίσης, στις 5 Απριλίου 1896 η μπάντα της «Φιλαρμονικής» και του «Παναχαϊκού» συμμετείχαν στην υποδοχή του Ολυμπιονίκη και μετέπειτα συμβολαιογράφου Ανδριακόπουλου, με εμβατήρια και παιδιά τα οποία κρατούσαν πυρσούς. Ακόμη, ανάλογη συμμετοχή διοργανώθηκε για τους Περιφερειακούς αγώνες του 1896 από τον «Παναχαϊκό Σύλλογο», με υπαίθρια συναυλία.¹³⁹

Τον Ιούνιο του 1897 γίνεται λόγος για διάλυση του «Παναχαϊκού», κάτι το οποίο ήταν αναμενόμενο όπως αναφέρει ο «Νεολόγος», πλέον όμως είχε ξεκινήσει να κινδυνεύει και η «Φιλαρμονική» Εταιρία, της οποίας η ενδεχόμενη διάλυση θα υποβίβαζε το μέλλον της πόλης.¹⁴⁰ Ο Δήμος Πατρέων προσπαθούσε να διατηρήσει δύο θεσμούς, οι οποίοι ήταν πολυδάπανοι εφόσον οι πολίτες δεν ήταν εξοικειωμένοι με την μουσική παιδεία.

¹³⁷ Ευανθία Ε. Στιβανάκη, *Θεατρική ζωή, κίνηση και δραστηριότητα στην Πάτρα από το 1828 έως το 1900*, ο.π σελ. 331-332.

¹³⁸ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 11/06/1895.

¹³⁹ Βλ. Χρήστος Αθ. Μούλιας ο.π. σελ. 31.

¹⁴⁰ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 09/06/1897.

Κατά την επανίδρυση του «Παναχαϊκού Συλλόγου» το 1900 δημιουργήθηκε η πρόθεση να ανταγωνιστούν οι δύο σύλλογοι μεταξύ τους και μάλιστα ο «Παναχαϊκός» να διαλύσει τη «Φιλαρμονική». Η εφημερίδα «Νεολόγος» υποστήριζε τη μπάντα της «Φιλαρμονικής» και θεωρούσε ότι η διατήρηση της «Μουσικής» ήταν ξένο έργο για τον «Παναχαϊκό» Σύλλογο. Η μετέπειτα διάλυση του «Παναχαϊκού» απέδειξε ότι ο σύλλογος θα έπρεπε να περιοριστεί στο κομμάτι της γυμναστικής και όχι της μουσικής. Αρκετοί ήταν οι Πατρινοί οι οποίοι υποστήριζαν την άποψη της εφημερίδας του «Νεολόγου».

Αντίθετη γνώμη από τον «Νεολόγο» είχε η εφημερίδα «Πελοπόννησος», η οποία υποστήριζε τον «Παναχαϊκό» Σύλλογο και είχε την άποψη ότι η συντήρηση της μπάντας του «Παναχαϊκού» θα γινόταν από το ταμείο του συλλόγου και όχι από άλλους πόρους, η μόνη δε δαπάνη θα ήταν η πληρωμή του αρχιμουσικού. Ο «Νεολόγος» επέκρινε το έργο του «Παναχαϊκού» για πολυπραγμοσύνη και ότι παραμέριζε το αθλητικό έργο, παρότι ήταν αρκετές οι δαπάνες του όσο κανένας άλλος σύλλογος. Συγκεκριμένα ανέφερε ότι από το 1900 η Πάτρα έδωσε για τον «Παναχαϊκό» 200.000 δραχμές. Σε αυτή τη δήλωση του «Νεολόγου» απάντησε ο «Παναχαϊκός» Σύλλογος ο οποίος ανέφερε συγκεκριμένα πως εάν πέτυχε κάτι, το οφείλει στην πρώτη «Μουσική» ενώ αντιτίθεται ως προς την «Φιλαρμονική» και αναρωτιέται τι απέδωσαν τα χρήματα που έδωσε ο Δήμος Πατρέων για εκείνη.

Η όξυνση των σχέσεων των δύο συλλόγων όλο και μεγάλωνε. Ο «Παναχαϊκός» εξέφρασε πρόθεση να αποδυναμώσει τη «Φιλαρμονική» έτσι ώστε να μην έχει τη δυνατότητα να πραγματοποιήσει δημόσιες συναυλίες και έτσι να διεκδικήσει εκείνος το ποσό των 6.000 δραχμών που έδινε κάθε χρόνο ο Δήμος Πατρέων στην «Φιλαρμονική». Η προσπάθεια αυτή στέφθηκε με επιτυχία όταν η «Φιλαρμονική» άλλαξε το πρόγραμμά της διότι δεν είχαν παρευρεθεί στην προκαθορισμένη συναυλία τέσσερις μουσικοί της. Όλοι είχαν εξαγοραστεί από τον «Παναχαϊκό» με διάφορα ανταλλάγματα είτε χρηματικά, είτε άλλα, π.χ. εξαγοράζοντας τη στρατιωτική τους θητεία.¹⁴¹

Ο πρόεδρος του «Παναχαϊκού» Κωνσταντίνος Φραγκόπουλος πρότεινε συμβιβασμό ανάμεσα στους δύο συλλόγους: διάλυση της Μουσικής του «Παναχαϊκού» που θα έδινε τα όργανά της στο σύλλογο της «Φιλαρμονικής» και θα τον επιχορηγούσε κάθε μήνα με κάποιο χρηματικό ποσό. Ως αντάλλαγμα η «Φιλαρμονική» θα είχε

¹⁴¹ Βλ. Χρήστος Αθ. Μούλιας ο.π. σελ. 43.

προτεραιότητα να εξυπηρετεί τον «Παναχαϊκό» στις υπαίθριες συναυλίες και εκδηλώσεις του. Στην πρόταση του Φραγκόπουλου δεν υπήρξε επίσημη απάντηση από την «Φιλαρμονική». Στα τέλη Οκτωβρίου του 1900 25 μέλη ζήτησαν να πραγματοποιηθεί Γενική Συνέλευση προκειμένου να συζητηθεί η πρόταση συμβιβασμού. Το θέμα συζητήθηκε στην Τακτική Συνέλευση του 1901 αλλά τελικά η πρόταση απορρίφθηκε.¹⁴²

¹⁴² Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 25/07/1897.

2.3 ΨΥΧΑΓΩΓΙΑ ΚΑΙ ΔΙΑΣΚΕΛΑΣΗ

Στην Πάτρα οι αισθητικές προτιμήσεις του κόσμου οριοθετούνταν χωροταξικά, δηλαδή η Άνω πόλη είχε διαφορετικές πολιτισμικές εκφράσεις από την Κάτω. Τα ακούσματά τους δεν ήταν ίδια, αφού στην Άνω πόλη οι προτιμήσεις τους ήταν περισσότερο ανατολίτικες, ενώ στην Κάτω πόλη προσέγγιζαν περισσότερο την δυτική μουσική. Χώροι διασκέδασης ήταν τα καφενεία, τα οποία λειτούργησαν ως κέντρα πνευματικής καλλιέργειας και πολιτισμού. Ήταν μέρος στο οποίο παρουσιάζονταν αρκετά λαϊκά θεάματα όπως παραστάσεις Καραγκιόζη, λαχειοφόροι αγορές, διαλέξεις, κινηματογραφικές προβολές κ.α. Στα μέσα της δεκαετίας του 1870 υπήρχαν σε διάφορα σημεία της πόλης πολλά καφενεία διαφόρων ειδών και διαφορετικών θαμώνων, τα οποία διαφημίζονταν ακόμη και με έντυπα. Συνήθως λειτουργούσαν μέχρι πρωίας και αρκετά ήταν εκείνα που ενοχλούσαν τον κόσμο, όπως αυτά που στεγάζονταν στην οδό Αγ. Νικολάου. Βέβαια, υπήρχαν και εκείνα που φιλοξενούσαν πιο φιλήσυχους θαμώνες ακόμη και φιλιαναγνώστες. Τέτοιο καφενείο υπήρχε στις αποθήκες Σχίζα επί της πλατείας Γεωργίου Α΄.

2.3.1 ΚΑΦΕ-ΣΑΝΤΑΝ / ΚΑΦΕ-ΑΜΑΝ / ΩΔΙΚΑ ΚΑΦΕΝΕΙΑ

Την εποχή που μελετάμε υπήρχαν ήδη στην Πάτρα τα λεγόμενα καφέ σαντάν και καφέ αμάν. Η ορχήστρα των καφέ σαντάν έπαιζε ευρωπαϊκή μουσική, όπως οπερέτες, ναπολιτάνικες καντσονέτες, γαλλικά ελαφρά τραγούδια κ.α. Στα καφέ σαντάν υπήρχαν χορεύτριες που κατάγονταν από χώρες της κεντρικής Ευρώπης. Τις περισσότερες φορές παρουσιάζονταν ως ξανθιές, πληθωρικές στο σώμα, με έντονη ευκινησία. Σε ένα καφέ σαντάν συνήθως σύχναζαν πλούσιοι έμποροι ή ελεύθεροι επαγγελματίες, ναύτες, πυροβολητές κ.α.¹⁴³ Συνήθως στεγαζόνταν στο κέντρο της Πάτρας.

Επί της πλατείας Γεωργίου υπήρχαν δύο. Το ένα βρίσκονταν στο ισόγειο του μεγάρου του Εισαγωγικού Συλλόγου και το άλλο στο κάτω μέρος της πλατείας Γεωργίου, απέναντι από το φαρμακείο του Κουρλαμπά. Ήταν υπό την ιδιοκτησία του συμβολαιογράφου Θωμόπουλου. Οι χώροι που λειτουργούσαν ως καφέ σαντάν ήταν το «Παρισιανόν» πρωτοπόρο καφενείο, ένας ξεχωριστός χώρος στον οποίο παρουσιάζονταν οι πρώτες ευρωπαϊκές «αηδόνες». Επιπλέον, άλλο καφέ σαντάν μαρτυρείται στο «Άνω πάτωμα του καφενείου Κοττάρη» που βρίσκονταν στην κεντρική προκουμαία επί της οδού Αγ. Νικολάου, καθώς και τα εαρινά καφενεία «Ηλύσια» και «Παυσίλυπον».¹⁴⁴

Από την άλλη πλευρά, όπως προαναφέραμε, υπήρχαν και τα καφέ αμάν.¹⁴⁵ Σύμφωνα με τον Νικόλαο Πολίτη οφείλουν την ονομασία τους στο είδος του ακροάματος και του θεάματος που παρακολουθούσαν οι πελάτες. Οι αμανέδες ήταν εκείνοι έπαιζαν πρωταρχικό ρόλο σε ένα καφέ αμάν. Τα θεάματα που αντίκριζε κανείς σε ένα καφέ αμάν ήταν εκλεκτές ημίγυμνες καλλιτέχνιδες να χορεύουν. Ήταν απαραίτητο να υπάρχουν τουλάχιστον δύο γυναίκες. Η μια για να τραγουδάει αλά τούρκα κομμάτια και η άλλη για να χορεύει. Οι ακροατές – θεατές μπορούσαν να ακούν εκεί ελληνικά, τουρκικά και αραβικά άσματα.¹⁴⁶ Αργότερα οι χορεύτριες χόρευαν και ελληνικά τσάμικα. Στο τέλος

¹⁴³ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 11/12/1899.

¹⁴⁴ Νίκος Πολίτης, *Καρναβάλι της Πάτρας*, Αχαϊκές Εκδόσεις, 1987, σελ. 19, 20.

¹⁴⁵ «Η ονομασία καφέ-αμάν δημιουργήθηκε αργότερα κατά τη συνήχηση του καφέ-σαντάν και λόγω της θρηνώδους επωδού: αμάν. Διονύσης Μανιάτης, *Οι φωνογραφητζήδες*, Αθήνα, 2001, σελ. 27.

¹⁴⁶ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 08/07/1895, 09/07/1895, 10/07/1895, 11/07/1895.

κάθε χορού η χορεύτρια έβγαζε δίσκο και καθ' όλη τη διάρκεια του δίσκου, τη συνόδευαν ρυθμικά μουσικοί.¹⁴⁷

Πολύ συχνά συνέβαινε ένα καφέ σαντάν να μετατραπεί σε καφέ αμάν ή και το αντίστροφο και πιο σπάνια οι παραστάσεις μελοδράματος να μετατραπούν σε καφέ σαντάν.¹⁴⁸ Η ατμόσφαιρα των καφέ αμάν ήταν αρχικά σε οικογενειακό περιβάλλον, αργότερα όμως έγινε περισσότερο θορυβώδης. Χρειάζονταν όργανα με εξευγενισμένο ήχο που να κρατάνε ζωνηρό τον ενδιαφέρον του κοινού. Η περίοδος ακμής των καφέ αμάν ήταν 1886-1896, οπότε ο χορός καθιερώθηκε ως σημαντικό στοιχείο για να βγει εις πέρας το πρόγραμμα. Πολύ συχνά στις στήλες της εφημερίδας «Νεολόγος» πρωταγωνιστούσε το όνομα της γνωστότερης χορεύτριας Ευθαλίας της Σμυρνιάς, η οποία παρουσιάζεται ως ξανθιά και λεπτοκαμωμένη.¹⁴⁹ Τα καφέ αμάν στεγάζονταν επί της παραλιακής οδού Όθωνος - Αμαλίας και στον χώρο του πρώην ταμείου – καφεενείου.¹⁵⁰ Οι πελάτες του συνήθως ήταν αγρότες, φαντάροι, εργάτες και ταξιδιώτες που διανυκτέρευαν στην Πάτρα.¹⁵¹

Όπως ήταν φυσικό, στην αρχή ήταν κάτι πρωτόγνωρο για την κοινωνία της Πάτρας με αποτέλεσμα να είναι λίγο συντηρητικοί απέναντι στο πρωτοφανές θέαμα και ακρόαμα που αντίκριζαν. Ο λαός των επαρχιών έκανε λόγο για πρόστυχη διασκέδαση. Στη συνοικία τα «γύφτικα», στο νέο παράρτημα στην πλατεία του Νοσοκομείου, καταγράφονταν καθημερινά σκανδαλώδεις σκηνές. Οι κάτοικοι αισχρολογούσαν με αμανέδες, λαούτα και βιολιά τις ώρες κοινής ησυχίας από 01:00 τα μεσάνυχτα έως τις 05:00 το ξημέρωμα, με αποτέλεσμα να χρειαστεί να επέμβει η αστυνομία. Λίγα χρόνια αργότερα απασχολούσαν τον Τύπο όλο και λιγότερα σκάνδαλα.¹⁵²

Η ακμή των μουσικών καφέ ήταν την ίδια περίοδο που βρίσκονταν στην εξουσία ο σουλτάνος AbdulhamidIII (1876-1909). Στην Αθήνα τα καφέ αμάν θεωρούνταν τα οθωμανικού τύπου καφεενεία, στα οποία κυριαρχούσε η μουσική. Στις εφημερίδες όμως

¹⁴⁷ Δέσποινα Μαζαράκη, *Το λαϊκό κλαρίνο στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Κέρδος, δεύτερη έκδοση, 1984, σελ.50.

¹⁴⁸ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 11/12/1899.

¹⁴⁹ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 14/07/1895, 15/07/1895, 21/07/1895.

¹⁵⁰ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 17/07/1895, 21/07/1895

¹⁵¹ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 18/07/1895, 19/07/1895, 20/07/1895.

¹⁵² Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 29/04/1896.

συναντάται ο όρος «καφέ σαντούρ», αφού το βασικό όργανο της ορχήστρας ήταν το σαντούρι. Ωστόσο σε βιβλιογραφικές πηγές αναφέρεται η καταγωγή των μουσικών και χορευτών των καφέ αμάν, οι οποίοι ήταν Οθωμανοί, Έλληνες και Αρμένιοι από την Κωνσταντινούπολη.¹⁵³

Όσο για την παρακμή των καφέ αμάν, αυτή ξεκίνησε από την αρχή της δεκαετίας του 1890, όταν κέρδιζαν έδαφος οι παραστάσεις του θεάτρου σκιών. Από το 1891 και έπειτα έκαναν την εμφάνισή τους οι πρώτοι καραγκιοζοπαίχτες. Επίσης, «η άνθηση της ανατολίτικης μουσικής στην Αθήνα και οι συχνές επισκέψεις Κωνσταντινουπολιτών τραγουδιστών» έπαιξαν σημαντικό ρόλο για την ύπαρξη του θεάτρου σκιών.¹⁵⁴

Τέλος, την περίοδο του 1890-1900 λειτουργούσαν στην Πάτρα αρκετά ωδικά καφενεία για τα οποία γίνεται λόγος επιγραμματικά. Το καλοκαίρι του 1896 περιγράφονται ως «σταθερή πηγή νυχτερινής ανησυχίας των κατοίκων». Συνήθως οι νυχτερινοί ήχοι αποτελούσαν προνόμιο της Άνω πόλης. Για τα ωδικά καφενεία γίνεται λόγος ότι παρουσίαζαν «ευπρεπές» θέαμα με τραγουδίστριες και χορό. Κάποια γνωστά καφωδεία στα οποία γίνεται αναφορά είναι αυτά του Χέλμη και Βαγενά όπου προσλήφθηκαν οι «τέλειες στο είδος τους» αοιδός Γιολκαντίνα και η χορεύτρια Μαριγάμπα.¹⁵⁵

¹⁵³ Risto Pekka Rinannen, *Η ελληνοποίηση της οθωμανικής λαϊκής μουσικής*, Μουσικός λόγος, Τμήμα Μουσικών Σπουδών Ιονίου Πανεπιστημίου, Γαβριηλίδης, τεύχος 8, 2009, σελ. 126, 127.

¹⁵⁴ Θεόδωρος Χατζηπανταζής, *Της Ασιάτιδος μούσης ερασταί*, Εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα, 1986, σελ. 93, 95, 96.

¹⁵⁵ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 05/02/1900.

2.3.2 ΚΑΡΑΓΙΟΖΗΣ

Είναι δύσκολο να οριστεί χρονικά η πρώτη εμφάνιση του Θεάτρου Σκιών στην Πάτρα διότι δεν υπάρχει γραπτή μαρτυρία που να το πιστοποιεί, αφού δεν έχουν διασωθεί αρκετές εφημερίδες της εποχής που να αναφέρουν κάτι σχετικό. Αξίζει να σημειωθεί ότι ο Καραγκιόζης αποτελούσε ένα λαϊκό θέαμα που συνδύαζε τον λόγο, την κίνηση και τη μουσική. Οι παραστάσεις του δίνονταν πάντα με τη συνοδεία ζωντανής μουσικής, που είτε συνόδευε τους χορούς των πρωταγωνιστών, είτε τα τραγούδια τους. Η ορχήστρα αποτελούσε βασική προϋπόθεση για να πετύχει μια παράσταση Καραγκιόζη. Σύμφωνα με παλιές γραπτές μαρτυρίες η μουσική που ακούγονταν σε μια παράσταση του Θεάτρου Σκιών αποτελούνταν από όργανα ανατολικής μουσικής, όπως ντέφι, βιολί, λαούτο, ταμπουράς και το κύμβαλον, το οποίο έπαιζε μελωδία μακάμ ατζιρέμ που είναι παρόμοια με τους ήχους της βυζαντινής μουσικής.¹⁵⁶ Η ορχήστρα αποτελούνταν από τέσσερα έως πέντε άτομα τα οποία έπαιζαν τα κομμάτια της παράστασης αλλά έντυναν μουσικά και τα διαλείμματά της προκειμένου να ψυχαγωγήσουν τους θεατές.¹⁵⁷

Ο Καραγκιόζης που παίζεται στην Πάτρα το 1884 θεωρείται «ανατολίτικος». Ο κόσμος που τον παρακολουθεί είναι διαφόρων θρησκευμάτων. Παρατηρείται ότι απουσιάζει το γυναικείο φύλο, όπως επίσης το θέαμα δεν μπορούν να παρακολουθήσουν όλες οι ηλικίες, αφού ο λόγος που ακούγεται χαρακτηρίζεται ως άσεμνος και βωμολοχότατος. Σχετικά με τους θεατές των παραστάσεων του Καραγκιόζη, προέρχονται από χαμηλά κοινωνικά στρώματα. Σύμφωνα με τον Πούχγερ, το 1890 συναντώνται στην Πάτρα τρία διαφορετικά είδη αφομοίωσης του Καραγκιόζη στον νεοελληνικό πολιτισμό. Ο λόγος γίνεται για τον ανατολίτικο Καραγκιόζη που παίζεται στην Πάτρα από τον Πάγκαλο και δεν δείχνει να αφομοιώνεται από το κοινό, έπειτα μιλάει για τον «ηπειρώτικο» Καραγκιόζη που παίζεται στην Πάτρα από ομάδα καραγκιοζοπαιχτών από την Ήπειρο και το θέμα των παραστάσεων κινείται γύρω από τον Μέγα Αλέξανδρο και τέλος αναφέρει τον νέο τύπο Καραγκιόζη που τον χαρακτηρίζει «εξελληνισμένο», μιλάει

¹⁵⁶ Βλ. Γ. Κοτοπούλης ο.π. σελ. 107.

¹⁵⁷ Βολιώτης-Καπετανάκης Ηλίας, *Μούσα πολύτροπος*, Μετρονόμος, Αθήνα, 2007, σελ. 107.

δηλαδή για τον Καραγκιόζη του Μίμαρου που σύμφωνα με τον Πούχγερ αποτελεί «το πιο προχωρημένο στάδιο της αφομοιωτικής διαδικασίας».¹⁵⁸

Ο περίφημος Μίμαρος ήταν ένας από τους κορυφαίους καραγκιοζοπαίχτες της εποχής που μελετάμε αφού άφησε τη δική του ιστορία στο θέατρο Σκιών. Σύμφωνα με πηγές οι οποίες αντλούνται από τον «Ήλιο», έμαθε την τέχνη του Καραγκιόζη από άλλους παλαιότερους καραγκιοζοπαίχτες, οι οποίοι ακολούθησαν την παράδοση του τουρκικού και άλλοι του ελληνικού Καραγκιόζη. Ο ίδιος μελέτησε όλους τους τύπους παλαιότερων καραγκιοζοπαιχτών και δημιούργησε τον δικό του.¹⁵⁹ Το 1894 είναι η χρονολογία κατά την οποία συναντάμε γραπτή μαρτυρία που να μιλάει για εμφάνιση του Μίμαρου.¹⁶⁰ Ίσως να είχε ξεκινήσει τις παραστάσεις του ως καραγκιοζοπαίχτης ήδη από τις αρχές τις δεκαετίας του 1890. Σύμφωνα με τον Μπίρη είχε πολύ καλή φωνή και τραγουδούσε κλέφτικα τραγούδια, αμανέδες και επτανησιακές καντάδες αλλά ήταν και πολύ καλός ζωγράφος αφού σχεδίαζε τις φιγούρες του θιάσου. Είχε διδαχθεί βυζαντινή μουσική και από το 1882 έως το 1888 είχε διορισθεί ψάλτης στον καθεδρικό ναό της Πάτρας. Έδινε παραστάσεις στην Πάτρα αλλά και στα περίξ σημειώνοντας πάντα επιτυχία όχι μόνο για το άρτιο θέαμα που παρουσίαζε, αλλά και εξαιτίας της καλλιφωνίας και των εξαιρετικών μουσικών επιδόσεών του. Όσον αφορά την εξωτερική του εμφάνιση ήταν «λεπτός, ισχνός και νευρικός, ωραίο πρόσωπο, κομψό παρουσιαστικό».¹⁶¹ Στις 28 Ιουνίου 1895 υπάρχει γραπτή μαρτυρία στην εφημερίδα «Νεολόγος» η οποία αναφέρει ότι «ο Μίμαρος έδωσε παράσταση στο καφενείο του Σιδηροδρόμου με μεγάλη όρεξη».¹⁶² Στις 6 Αυγούστου έδωσε παραστάσεις στην πλατεία Όλγας όπου παρουσίασε τον Καραγκιόζη σατιρικό και

¹⁵⁸ Σπύρος Α. Βρεττός, *Η πολιτισμική φυσιογνωμία της Πάτρας: Σκιές στην πόλη ή Ο Καραγκιόζης στην Πάτρα*, Εβδομάδα Γραμμάτων και Τεχνών της Πάτρας, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα, 1997, σελ. 310, 311, 312.

¹⁵⁹ «Εγκυκλοπαιδικόν Λεξικόν του Ηλίου», Α΄ έκδοσις, τ. 15, λήμμα «Μίμαρος», σελ. 111, δεν αναφέρεται ο συντάκτης του λήμματος.

¹⁶⁰ Σύμφωνα με την προφορική παράδοση, το πραγματικό όνομα του Μίμαρου ήταν Δημήτριος Σαρδούνης. Με το προσωνύμιο Μίμαρος (το οποίο μάλλον επέλεξε αυτοβούλως), έγινε πασίγνωστος στην εποχή του Ελληνικού Θεάτρου Σκιών. Το έτος γεννήσεώς του δεν είναι επιβεβαιωμένο αφού κάποιιοι υποστηρίζουν ότι είναι το 1859 ενώ άλλοι το 1865. Εξίσου αβέβαιη παραμένει και η χρονολογία απεβίωσης του Μίμαρου. Βλ. Γιώργος Κ. Κοτοπούλης ο.π. σελ. 41-43.

¹⁶¹ Βλ. Γ. Κοτοπούλης ο.π. σελ. 44-45.

¹⁶² Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 28/06/1895.

κωμικό. Λίγες ημέρες αργότερα στις 9 Αυγούστου μετέφερε τη σκηνή του Καραγκιόζη στο καφενείο του Σιδηροδρόμου. Σύμφωνα με μαρτυρία του Χατζηπανταζή, εμπνέεται τα θέματα των παραστάσεων του από λαϊκά θεάματα της εποχής, σε αντίθεση με τον Μπίρη, ο οποίος αναφέρει ότι η έμπνευση προέρχονταν από το ζωντανό θέατρο που έπαιζε ηρωικά έργα με θέματα από το 1821.¹⁶³

Σύμφωνα με την εφημερίδα «Νεολόγος», εκτός από τον Μίμαρο, εκείνη την εποχή υπήρχαν κι άλλοι καραγκιοζοπαίχτες που έδιναν παραστάσεις στην Πάτρα με συνοδεία παραδοσιακής ορχήστρας. Πρόκειται για τον Χρήστο Κόντο, ο οποίος ήρθε στην Πάτρα το 1900 και έδωσε τις πρώτες του παραστάσεις στα Υψηλά Αλώνια στις 15 Ιουλίου.¹⁶⁴ Έπειτα οι αδελφοί Δρακόπουλοι, Θεοδωρέλος και Ανδρέας, ξεκίνησαν τις παραστάσεις τους στις 20 Ιουνίου 1899. Οι εμφανίσεις τους συνεχίστηκαν στο καφενείο Κοκκινογούλη έως τις 9 Ιουλίου 1899. Στις 10 Αυγούστου 1899 ξεκίνησαν τις παραστάσεις στο καφενείο Γιακά στα Υψηλά Αλώνια.¹⁶⁵

Ο Πάνος Μπέκος βρέθηκε στην Πάτρα από το 1899 έως το 1903. Η πρώτη του εμφάνιση ήταν στο καφενείο του ΣΠΑΠ στις 25/10/1899 και στις 05/05/1900 στο καφενείο του Γεράσιμου Τσιριγιώτου καθώς και στις 12/08/1900 στο καφενείο του Γιακά.¹⁶⁶ Ο Δημήτριος Πάγκαλος ξεκίνησε τις παραστάσεις του στην Πάτρα στις 31 Ιουλίου 1899 στο καφενείο του Αθ. Ζόρκα.¹⁶⁷ Στις 28 Ιουλίου 1900 γίνεται αναφορά για τον «κωμικότατο Καραγκιόζη» ο οποίος αρχικά εμφανιζόταν στο εργοστάσιο Τριάντη και έπειτα μεταφέρθηκε στη συνοικία Νεαπόλεως.¹⁶⁸ Την περίοδο από το 1900 έως το 1903 υπάρχουν στην εφημερίδα «Νεολόγος» που αποδελτιώσαμε έξι ακόμη αγγελίες που μιλούν για τις παραστάσεις του Καραγκιόζη, αλλά δυστυχώς δεν σημειώνουν τα ονόματα των καραγκιοζοπαιχτών.

¹⁶³ Βλ. Σπύρος Α. Βρεττός ο.π. σελ. 31.

¹⁶⁴ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 15/07/1900 και Βλ. Γιώργος Κ. Κοτοπούλης ο.π. σελ. 72.

¹⁶⁵ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 27/06/1899 , 30/06/1899, 10/07/1899 και Βλ. Γιώργος Κ. Κοτοπούλης ο.π. σελ.73.

¹⁶⁶ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 27/10/1899 , 05/05/1900 , 12/08/1900.

¹⁶⁷ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 31/07/1899.

¹⁶⁸ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 28/07/1900.

Πολλά είναι εκείνα που έχουν ειπωθεί για τη θεματολογία των παραστάσεων του Καραγκιόζη. Η μοναδική πηγή άντλησης πληροφοριών μας είναι οι εφημερίδες που διασώθηκαν. Όσον αφορά τις παραστάσεις του Μίμαρου, σύμφωνα με τον Χατζηπανταζή, το κύρος του Μίμαρου είχε ως αποτέλεσμα να διασωθούν μόνο λίγες πληροφορίες που αφορούν τη θεματολογία των παραστάσεών του και αυτό επειδή χρησιμοποιούσαν μόνο το όνομά του ως διαφήμιση, διότι αυτό είχε μεγάλη απήχηση στον κόσμο και δεν θεωρούσαν απαραίτητο να κάνουν λόγο ούτε για τον τίτλο της παράστασης. Μέσα από άρθρα της εφημερίδας «Νεολόγος» μαθαίνουμε ότι τα μόνα έργα που παρουσίασε στην Πάτρα ήταν : «*Ο γάμος του Καραγκιόζη*», «*Ο άνθρωπος πονηρότερος του δαίμονος*» και «*Η πυρπόλησις των φυλακών*».¹⁶⁹

Όσον αφορά τη θεματολογία των παραστάσεων των υπόλοιπων καραγκιοζοπαιχτών που αναφέραμε, μέσα από τα άρθρα της εφημερίδας «Νεολόγος» την περίοδο 1895-1900 γίνεται δυστυχώς αναφορά μόνο σε δύο τίτλους παράστασης. Φαίνεται ότι δεν τους απασχολούσε ιδιαίτερα να γνωρίζουν τον τίτλο του θέματος ή της παράστασης που θα παρακολουθούσαν και αυτό συνέβαινε μόνο όταν η παράσταση ήταν αρκετά γνωστή και αγαπητή προς το κοινό. Έτσι λοιπόν μας γίνεται γνωστό ότι ο Θεοδωρέλος έπαιξε στην Πάτρα την παράσταση «*Ο Κατσαντώνης*»,¹⁷⁰ συνηθισμένη παράσταση των καραγκιοζοπαιχτών που είχε την ιδιαίτερη αγάπη και προτίμηση του κοινού, ενώ στις 9 Αυγούστου 1895 ο Μίμαρος παρουσίασε τον «*Γάμο του Καραγκιόζη*».¹⁷¹ Πρόκειται για κλασική κωμωδία η οποία πραγματοποιείται ήδη από το 1852.¹⁷²

Σχετικά με τους χώρους παράστασης Καραγκιόζη στην Πάτρα, αυτοί συνήθως ήταν δημόσιοι, καφενεία ή πλατείες. Έτσι, συναντάμε τον Μίμαρο το 1895 να δίνει παραστάσεις στην πλατεία Όλγας αλλά δυστυχώς δεν γίνεται αναφορά εάν η παράσταση είχε πραγματοποιηθεί σε συγκεκριμένο καφενείο. Την Άνοιξη του 1895 στην πλατεία των Υψηλών Αλωνίων, έδιναν παραστάσεις Καραγκιόζη στήνοντας τον μπερντέ τους δίπλα στα τραπεζάκια των καφενείων. Το πιο δημοφιλές μέρος στο οποίο έδιναν τις παραστάσεις

¹⁶⁹ Θεόδωρος Χατζηπανταζής, *Η εισβολή του Καραγκιόζη στην Αθήνα του 1890*, Εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα, 1984, σελ. 68-69.

¹⁷⁰ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 10/07/1899.

¹⁷¹ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 09/08/1895.

¹⁷² Γ. Κοτοπούλης ο.π. σελ. 80.

τους ήταν το καφενείο του Σιδηροδρόμου, το λεγόμενο ΣΠΑΠ,¹⁷³ το οποίο στεγάζονταν στη θέση του σιδηροδρομικού σταθμού στην οδό Όθωνος-Αμαλίας. Στις 28 Ιουνίου 1895 ο Μίμαρος στήνει τη σκηνή του και δίνει παράσταση στο καφενείο του Σιδηροδρόμου. Κάποιες φορές ο χώρος αυτός λειτουργούσε ως καφενείο και άλλες πάλι ως θέατρο με την επωνυμία «Μούσαι». Στις 11 και 30 Νοεμβρίου γίνεται αναφορά στην εφημερίδα «Νεολόγος» ότι το καφενείο του Σιδηροδρόμου μεταβλήθηκε σε καφεστιατόριο υπό τη διεύθυνση του Σ. Βασιλόπουλου.¹⁷⁴ Άλλο καφενείο στο οποίο πραγματοποιούνταν παραστάσεις Καραγκιόζη εκείνη την εποχή ήταν το καφενείο του Γιακά που βρίσκονταν στην πλατεία των Υψηλών Αλωνίων.¹⁷⁵

Το 1896 δυστυχώς δεν υπάρχουν γραπτές μαρτυρίες που να αναφέρουν παραστάσεις του Μίμαρου στην Πάτρα. Το ίδιο ισχύει και το 1897, έτος πολέμου, οπότε δυστυχώς δεν υπάρχει καμία αναφορά ούτε για παραστάσεις του Μίμαρου αλλά ούτε και άλλων καραγκιοζοπαιχτών. Από τον Κ. Τριανταφύλλου αντλούνται δυο πληροφορίες: Η πρώτη αφορά μια μόνο παράσταση που δόθηκε τον Νοέμβριο του 1897 χωρίς όμως να δίνονται περισσότερες λεπτομέρειες και η άλλη σχετίζεται με εμφάνιση του Μίμαρου στο καφενείο ΣΠΑΠ (Σιδηροδρόμου).¹⁷⁶

Στις 21 Μαΐου 1898 ο δημοφιλής καραγκιοζοπαίχτης έδωσε παράσταση στο καφενείο του Γιακά στα Υψηλά Αλώνια, όπου συνέχισε τις παραστάσεις του έως τις 9 Ιουνίου.¹⁷⁷ Το 1899 αποτελεί σημαντική χρονιά για την ιστορία του ελληνικού Καραγκιόζη αλλά και για τον Μίμαρο, αφού είναι η περίοδος που φεύγει στην Αθήνα και εκεί οι παραστάσεις που θα δώσει θα γνωρίσουν μεγάλη επιτυχία.¹⁷⁸ Το 1899, όταν επιστρέφει στην Πάτρα, δίνει παραστάσεις στο εργοστάσιο Λιάλιου, καφενείο του Κων/νου Κοκκινογούλη, όπου παρέμεινε έως 26 Ιουνίου.¹⁷⁹ Έπειτα, στο συγκεκριμένο

¹⁷³ Το Καφενείο ΣΠΑΠ αποτελούσε χώρο παρουσίασης λαϊκών θεαμάτων καθώς επίσης φιλοξενούσε και θεατρικές παραστάσεις κωμικού περιεχομένου. Γ. Κοτοπούλης ο.π. σελ. 80.

¹⁷⁴ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 11/11/1895 , 30/11/1895.

¹⁷⁵ Βλ φύλλο «Νεολόγος» 09/04/1898.

¹⁷⁶ Βλ. Κ. Τριανταφύλλου ο.π. σελ 198, 2η έκδοση, «Νεολόγος» 15/11/1897, 13/12/1897.

¹⁷⁷ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 21/05/1898.

¹⁷⁸ Βλ. Γ. Κοτοπούλης ο.π. σελ. 61.

¹⁷⁹ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 23/05/1899.

καφενείο τον αντικατέστησαν οι αδελφοί Δρακόπουλοι, Ανδρέας και Θεοδωρέλος. Στον «Νεολόγο» γίνεται μάλιστα αναφορά ότι κάθε φορά που έδιναν παραστάσεις σε αυτό το καφενείο, άφηναν πάντα τις καλύτερες εντυπώσεις και αναμνήσεις.¹⁸⁰

Το 1900 δεν υπάρχουν πολλές αναφορές σε δημοσιεύματα του «Νεολόγου», αλλά και άλλων εφημερίδων της εποχής, για παραστάσεις του Μίμαρου στην Πάτρα. Η μοναδική πληροφορία που έχουμε αφορά την περίοδο των Χριστουγέννων του 1900, όπου ο Μίμαρος έδωσε παράσταση στις 23 Δεκεμβρίου στο «πρώην καφενείο Βελαγάμπα».¹⁸¹

Ένα άλλο καφενείο στο οποίο δίνονταν παραστάσεις Καραγκιόζη ήταν αυτό του Αθανασίου Ζόρκα. Ο Δημήτριος Πάγκαλος έδωσε εκεί παραστάσεις τον Ιούλιο του 1899. Ένα χρόνο μετά γίνεται αναφορά σε άρθρο του «Νεολόγου» για παράσταση Καραγκιόζη στον εργοστάσιο του «Τριάντη».¹⁸² Ένας ακόμη από τους παλαιότερους χώρους δράσης του Καραγκιόζη ήταν το καφενείο του Λιάλιου - Ρηγόπουλου, ιδιοκτήτης του οποίου ήταν Κων/νος Κοκκινογούλης. Εκεί έδωσαν παραστάσεις ο Μίμαρος, αδελφοί Δρακόπουλοι Θεοδωρέλος και Ανδρέας. Στον χώρο αυτό εκτός από παραστάσεις Καραγκιόζη, πραγματοποιούνταν και θεάματα καφέ αμάν συνοδευόμενα από μια ομάδα μουσικών, όπως αναφέρει χαρακτηριστικά και το άρθρο της εφημερίδας «Νεολόγος»: «Καφέ αμάν άριστον με 5-6 πρόσωπα».¹⁸³

Τον Μάιο του 1900 στο καφενείο του Γεράσιμου Τσιριγιώτου, κοντά στο καπνεργοστάσιο, δόθηκε παράσταση από τον Ανδρέα Μπέκο συνοδευόμενη από μιμήσεις του Καραγκιόζη και τραγούδια. Το Καπνεργοστάσιο στεγάζονταν στη διασταύρωση των οδών Ρήγα Φεραίου και Ζαΐμη.¹⁸⁴ Τον Ιούλιο του 1900 δόθηκε παράσταση Καραγκιόζη στα Υψηλά Αλώνια από τον Χρήστο Κόντο «εκεί που βρίσκονται τα Δύο Δένδρα». Δυστυχώς δεν υπάρχουν άλλες πληροφορίες σχετικά με τα «Δύο Δένδρα». Ίσως να ήταν καφενείο, ίσως να ήταν και τοποθεσία.¹⁸⁵ Επίσης, τον Ιούλιο του 1900 δόθηκε κωμική

¹⁸⁰ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 27/06/1899, 30/06/1899.

¹⁸¹ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 24/12/1900.

¹⁸² Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 28/07/1900.

¹⁸³ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 22/05/1899, 27/06/1899, 11/07/1899.

¹⁸⁴ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 05/05/1900.

¹⁸⁵ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 15/07/1900.

παράσταση Καραγκιόζη. Το όνομα του καραγκιοζοπαίχτη παραμένει άγνωστο, στη «συνοικία Νεαπόλεως παρά τον ρομαντικότατον κήπον».¹⁸⁶

Εν κατακλείδι, αυτό που διαπιστώνουμε μέσα από τις πηγές και αναφορές σχετικά με τις παραστάσεις του Καραγκιόζη, είναι ότι στα καφενεία και γενικότερα οι δημόσιοι χώροι ήταν τόποι ψυχαγωγίας για τα λαϊκά στρώματα, που δεν είχαν πολλές εναλλακτικές επιλογές για να ενημερωθούν αλλά και να διασκεδάσουν.

¹⁸⁶ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 28/07/1900.

2.3.3 ΜΕΛΟΔΡΑΜΑ

Το μελόδραμα και η θεατρική κίνηση στην Πάτρα έχουν κάνει την εμφάνισή τους ήδη από το 1850. Το κοινό τους ήταν κυρίως έμποροι επτανησιακής προέλευσης. Παίζονταν και ελληνικό θέατρο, για το οποίο όμως παρατηρήθηκε μικρότερο ενδιαφέρον. Τα θεάματα που παρουσιάζονταν αφορούσαν συνήθως Ταχυδακτυλουργίες, Πανοράματα, Ιδιωτικά θεάματα, Καρναβαλικές δημόσιες και ιδιωτικές εκδηλώσεις, ενώ χοροί και εμφανίσεις μεταμφιεσμένων προϋπήρχαν στην πόλη ήδη από το 1840. Από το 1850 και έπειτα εκδηλώθηκε έντονο ενδιαφέρον για καλλιτεχνική παιδεία και το προνόμιο αυτό, όπως ήταν φυσικό, είχαν κυρίως τα παιδιά ευκατάστατων οικονομικά οικογενειών.¹⁸⁷

Αργότερα, τέλος της δεκαετίας του 1860, προτάθηκε αίτημα για λειτουργία θεάτρου το οποίο θα στέγαζε «κοσμικότερα και κοινωνικά νομιμότερα την θεατρική δραστηριότητα της πόλης». Ο σκοπός δεν ήταν μόνο να καλύψει τις ανάγκες για θέαμα, αλλά «θα προκαλούσε την πόλη σε πολιτισμικές - θεατρικές προοπτικές». Επιπλέον, θα προσέδινε ένα κοσμοπολίτικο ύφος στην πόλη, η οποία αναπτυσσόταν με πολύ γρήγορους ρυθμούς. Έτσι, όπως αναφέραμε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, το 1869 αποφάσισε ο Δήμος να ιδρύσει το Δημοτικό θέατρο «Απόλλων» στο κέντρο της πόλης, το οποίο πολύ άμεσα πήρε μορφή.¹⁸⁸ Το λυρικό αυτό θέατρο ήταν προορισμένο να παρουσιάζει κυρίως λυρικό ιταλικό μελόδραμα, ευρωπαϊκό θέαμα και ακρόαμα της εποχής. Έπαιξε καθοριστικό ρόλο, πρακτικό όσο και συμβολικό, στην αυξάνουσα κοσμοπολίτικη εικόνα της Πάτρας. Ο «Απόλλων» αποτέλεσε αρχικά λυρικό βήμα και έπειτα βήμα ελληνικών έργων. Υπήρξε σημαντική συνθήκη ώστε να διαχωρίζεται το πολιτισμικό στίγμα της κοινωνίας της Πάτρας. Αποτελούσε αισθητική επιλογή της αστικής τάξης, δηλαδή οι εύποροι οικονομικά έστρεφαν τις προτιμήσεις τους στον λυρικό βίο του «Απόλλωνα», ενώ τα χαμηλότερα κοινωνικά στρώματα παρακολουθούσαν κυρίως δημοφιλή θεάματα.¹⁸⁹

¹⁸⁷ Βλ. Ευανθία Ε. Στιβανάκη ο.π σελ. 36.

¹⁸⁸ Ευανθία Ε. Στιβανάκη, *Η πολιτισμική φυσιογνωμία της Πάτρας: θέατρο και θέατρα στο «Εμπόρειον του Μορέως»*, Εβδομάδα Γραμμάτων και Τεχνών της Πάτρας, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα, 1997, σελ. 246, 247.

¹⁸⁹ Βλ. Ευανθία Ε. Στιβανάκη, *Θεατρική ζωή κίνηση και δραστηριότητα στην Πάτρα από το 1828 έως το 1900*, Εκδόσεις Περί τεχνών, 2001, σελ. 99, 100.

Σχετικά με το λυρικό ρεπερτόριο των θεάτρων, δεν παρουσίαζε καμία απολύτως διαφορά με τα αντίστοιχα θέατρα της Ευρώπης, στα οποία κύριο χαρακτηριστικό ήταν το ιταλικό μελόδραμα. Βασικό κορμό του ρεπερτορίου της Πάτρας αποτελούν τα μελοδράματα του Βέρντι¹⁹⁰ και του Ντονιτσέττι, οι κωμικές όπερες των Ναπολιτάνων αδελφών Ρίτσι κ.α. Ακόμη, αξίζει να αναφερθεί η παρουσία μελοδραμάτων του Ζακυνθίου Παύλου Καρρέρ ειδικά στις σκηνές της Πάτρας, αφού αν και ήταν γραμμένα με ιταλικό λιμπρέτο, τα θέματά του είχαν σχέση με την ελληνική ιστορία.

Όσον αφορά το μελόδραμα και τη θεατρική κίνηση της Πάτρας την περίοδο 1895, ο Δήμος είχε παραχωρήσει στον καταξιωμένο θεατρώνη Γ. Θέμελη την εργολαβία του «Απόλλωνα». Έτσι, από τον Φεβρουάριο του 1895 ξεκίνησε στην Πάτρα μια μελοδραματική περίοδος, η οποία διήρκησε περίπου ένα μήνα. Τα λυρικά έργα που δόθηκαν ήταν στις 22 και 23 Φεβρουαρίου «Γιοκόνδα» του Πονκέλι, η οποία παράσταση πραγματοποιήθηκε και στις 28 Φεβρουαρίου. Έπειτα, παρουσιάστηκαν οι παραστάσεις «Φάουστ» του Γκουνώ στις 24 Φεβρουαρίου, «Καβαλερία Ρουσικάννα» του Μασκάνι στις 26 Φεβρουαρίου και 12 και 23 Μαρτίου, «Τραβιάτα» του Βέρντι στις 1 και 2 Μαρτίου, «Φρα Διάβολο» στις 14 Μαρτίου, «Γκραν Βία» των Chueca και Valverde στις 20 και 23 Μαρτίου.¹⁹¹

Τον χειμώνα του 1896 και έπειτα παίζεται στον «Απόλλωνα» το μελόδραμα «Τροβατόρε» από τον ξακουστό μελοδραματικό θίασο «Γονζάλες», ο οποίος σημείωνε στις παραστάσεις του σημαντική επιτυχία. Εκτός από την Πάτρα, έδινε παραστάσεις και στην Αθήνα. Κατά τους καλοκαιρινούς μήνες διδάσκονταν διάφορα μελοδραματικά έργα από την τραγωδό κ. Παρασκευοπούλου. Ο θίασος «Γονζάλες» γνώρισε μεγάλη επιτυχία διότι ακολούθησε πιστά το πρόγραμμά του με αποτέλεσμα να μην υπάρχει διακοπή των

¹⁹⁰ Το μελόδραμα του Βέρντι έχει πρωταγωνιστικό ρόλο στις σκηνές της Πάτρας. Ο Βέρντι αποτελεί την πιο αυθεντική μελωδική μορφή της λυρικής σκηνής. Ήδη από το 1860 παρουσιάζονται όπερες του συνθέτη και στις ελληνικές σκηνές, οι οποίες χαρακτηρίζονται από τη καθαρότητα του ρομαντικού δράματος. Νίκος Μπακουνάκης, *Το φάντασμα της Νόρμα: Η υποδοχή του μελοδράματος στον ελληνικό χώρο τον 19^ο αιώνα*, Εκδόσεις Καστανιώτη, σελ. 99.

¹⁹¹ Βλ. Ευανθία Ε. Στιβανάκη, *Θεατρική ζωή κίνηση και δραστηριότητα στην Πάτρα από το 1828 έως το 1900*, Εκδόσεις Περί τεχνών, 2001, σελ. 338.

παραστάσεων και να μην χάνεται το ενδιαφέρον του κοινού, το ρεπερτόριό του ήταν πλούσιο και αποτελούνταν κυρίως από χαρούμενα μελοδραματικά κομμάτια.¹⁹²

Από τον Δεκέμβριο του 1897 έως τον Ιανουάριο του 1898 έκανε και πάλι επιτυχία ο θίασος «Γονζάλες» που ήταν προσκεκλημένος του θεάτρου «Απόλλων» και παρουσίαζε μελοδράματα και οπερέτες. Η σύνθεση του θιάσου είχε κοινά με αυτή που είχε πραγματοποιηθεί πριν από λίγα χρόνια. Η υψίφωνος Γιαννέλη ως βασική τραγουδίστρια και διευθύντρια της ορχήστρας του θιάσου «Γονζάλες» στις παραστάσεις «Μινιόν», στην «Αφρικάνα», στην «Καβαλλερία Ρουστικάνα», στην «Γραν Βία», στην «Μπεφάνα» και στον «Τροβατόρε», ενώ η τενόρος Ανσέλμη κάνει μεγάλη επιτυχία στις παραστάσεις «Παλιάτσος», ο «Κουρέας της Σεβίλλης», «Δον Κέκο».¹⁹³ Επιπλέον δίνονταν κι άλλες παραστάσεις όπως η «Γαλάτεια» του Βασιλειάδου και κωμωδία «Ζητείται υπηρέτης».¹⁹⁴

Όσον αφορά τις οπερέτες¹⁹⁵ άργησαν πολύ να κάνουν την εμφάνισή τους στο ρεπερτόριο της Πάτρας. Παρότι ο «Απόλλων» δεν ήταν σε θέση να βρίσκεται σε λειτουργία, στις αρχές Νοεμβρίου του 1898 ξεκίνησαν οι παραστάσεις του περίφημου θιάσου Favi-Darvia. Τα έργα που παρουσιάζονται είναι «Περικόλ», «Όφενμπαχ Γρεναδιέροι», «Μασκότ», «La Rouree», «Βοκκάκιος Σουπέ», «Δόνα Ιωαννίτα», «Moschettieri al eourente», «Madame l'Archiduc» κ.α. Όλες οι παραστάσεις σημείωναν μεγάλη επιτυχία και το θέατρο για 70 περίπου ημέρες παρουσίαζε θεάματα οπερέτας.¹⁹⁶ Τον Δεκέμβριο του 1898 δόθηκε με μεγάλη επιτυχία η οπερέτα του «Barbe-bleu», οι δύο πρώτες πράξεις της «Μασκότ» και το μονόπρακτον «Χριστόφορος Κολόμβος» και το «Matinee» του Rouree.¹⁹⁷ Επιπλέον, σημαντική επιτυχία σημείωσαν οι παραστάσεις της λαμπρής αοιδού Emilia Darvia που έψαλε τρεις φορές το Ave Maria σε σύνθεση του

¹⁹² Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 22/01/1898.

¹⁹³ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 22/01/1898.

¹⁹⁴ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 16/04/1898.

¹⁹⁵ Είναι όρος που προσδιορίζει μουσικό είδος. Δεν αποτελεί υποκοριστικό της όπερας αλλά είναι είδος κατώτερο της όπερας. Χρησιμοποιείται σαν όρος από το 1856, ενώ από τη δεκαετία του 1865-1875 ο Όφενμπαχ και Γιόχαν Στράους την έφτασαν στο απόγειο της δόξας της. Νίκος Μπακουνάκης ο.π σελ. 90, 91.

¹⁹⁶ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 10/01/1899.

¹⁹⁷ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 04/12/1898.

Γκουνώ.¹⁹⁸ Ακόμη, άλλες παραστάσεις οπερέτας που δίνονταν στο θέατρο Βασιλόπουλου ήταν οι «Κώδωνες της Κορνεβίλλης». Οι τιμές των εισιτηρίων ήταν 150 δραχμές για τις διακεκριμένες θέσεις, 110 δραχμές για την πρώτη θέση και 60, μετά φόρου, για τη δεύτερη θέση.¹⁹⁹

Κατά το έτος 1899-1900, όλοι οι μελοδραματικοί θίασοι στεγάζονταν στο καφενείο «Βελαγάμπα» το οποίο διαμόρφωνε τον χώρο έτσι ώστε να μπορεί να φιλοξενήσει μελοδραματικές παραστάσεις και έτσι είχε δημιουργήσει τρεις ζώνες καθισμάτων, οι οποίες, όπως ήταν φυσικό, αναλογούσαν και σε διαφορετικό αντίτιμο. Ο «Απόλλων» βρισκόταν εκτός λειτουργίας διότι επισκευάζονταν. Στο καφενείο «Βελαγάμπα» λοιπόν στεγάστηκε ο θίασος Λοράνδου και παρουσίασε τα έργα «Θεία του Καρόλου», «Νόρμα», «Νεκρός χωρίς κερύ», «Άτιμα», «Ταξίδι των Περισσών», «Μήδεια», «Γαμβρός δια Παζάρι». Ακόμη, στο θέατρο Βελαγάμπα δίνονταν παραστάσεις από τον τελευταίο μελοδραματικό θίασο της δεσποινίδος Μπαλμπέτη. Ο θίασος αυτός καταρτίστηκε και αποτελούνταν από πρόσωπα εκλεκτά και δοκιμασμένης αξίας, γιατί εκτός του τενόρου κ. Φραγκαπάνι, του μπάσου κ. Γκράβι και της κοντράλτο κ. Ματσουκέλι, συμμετείχε κάλλιστος βαρύτονος εκ Νεαπόλεως και χορωδία επίσης άρτια σε πρόσωπα και φωνές. Ο θίασος είχε αρκετό Πατραϊκό κοινό με εξασφαλισμένη τη συνδρομή των καλύτερων οικογενειών.²⁰⁰ Ένα μήνα αργότερα δόθηκε και πάλι η «Τραβιάτα» της δεσποινίδος Μπαλμπέτη που σημείωσε την ίδια επιτυχία.²⁰¹

Αξίζει να αναφερθεί ότι ορισμένες φορές, έως σπάνιες, συνέβαινε μια παράσταση μελοδράματος να μεταβάλλεται σε Καφέ-Σαντάν. Όπως συνέβη και στο θέατρο Βασιλόπουλου. Είχε αρχίσει η παράσταση της «Τραβιάτας», όταν είχαν μπει στο θέατρο 40 περίπου Άγγλοι ναύτες και πυροβολητές, που σύμφωνα με τον «Νεολόγο» βρίσκονταν σε πολύ ενδιαφέρουσα κατάσταση. Είχαν βγάλει εισιτήρια και είχαν καταλάβει κατά σειρά όλες τις πρώτες σειρές των καθισμάτων, της οποίες το φιλόμουσο ενδιαφέρον των

¹⁹⁸ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 08/01/1899.

¹⁹⁹ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 06/11/1899.

²⁰⁰ Βλ. Φύλλο «Νεολόγος» 17/11/1899.

²⁰¹ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 08/12/1899.

Πατρινών είχε αφήσει κενές. Το κοινό είχε ενεργό ρόλο και συνόδευε φωνητικά σκηνές μονωδίας.²⁰²

Στο θέατρο Βασιλόπουλου συνεχίζονταν να πραγματοποιούνται παραστάσεις από καταρτισμένους ελληνικούς θιάσους, όπως αυτός της δεσποινίδος Ελεονώρα Παρασκευοπούλου που ήταν υπό τη διεύθυνση του κ. Εμμ. Λοράνδου. Μερικά από τα έργα που ανέβηκαν ήταν «Νόρμα», «Θεία του Καρόλου», «Νεκρός χωρίς κερί», «Άτιμοι», «Ταξίδι του Περιστών».²⁰³

Λίγες εβδομάδες μετά επαναλήφθηκε με έκτακτη επιτυχία η Πουπέ, η δημοφιλής πλέον οπερέττα. Ο κ. Δελ Κόρσο και ο κ. Μαρκόνι τραγούδησαν με πολλή τέχνη και ο κ. Μανταένα ως Ιλάριος έπαιξε με πολλή λεπτότητα. Η κ. Ντάρβια ως υψίφωνος σημείωνε πάντα επιτυχία στις οπερέτες που τραγουδούσε, με αποτέλεσμα να είναι αγαπητή στο κοινό. Ο κ. Λα Ρόζα, με την εκτέλεση της μικρής φαντασίας του Massenet δημιούργησε αίσθημα ευχαρίστησης στους ακροατές. Ένα χρόνο μετά από την τελευταία παράσταση, ανέβηκε και πάλι η Δόνα Ιωαννίτα, της οποίας η χαριεστάτη υπόθεση και η ελαφρά και γλυκιά μουσική άρεσαν τόσο πολύ κατά το περασμένο έτος, ώστε ανυπομόνως αναμένονταν η παράσταση.²⁰⁴ Την ίδια εβδομάδα πραγματοποιήθηκε η παράσταση της Μποέμ, της οποίας η γλυκύτατη μουσική όσες περισσότερες φορές ακούγονταν, τόσο περισσότερο μάγευε. Επιπλέον, δόθηκε η διωδία της «Αφρικάνας» και η δημοφιλής «Γκραν βία». Και των δύο ήταν εξασφαλισμένη η πλήρης επιτυχία.²⁰⁵

Αξίζει να αναφερθεί ότι μέσα από ένα άρθρο της εφημερίδας μας γνωστοποιείται ότι η Πάτρα δεν είχε μουσικούς με τέλεια κατάρτιση ορχήστρας. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο «Νεολόγος»:

«Αν και έληξε η περίοδος των 30 παραστάσεων, ο θίασος της κ. Ντάρβια θα δώσει μερικές ακόμη παραστάσεις μέχρι την άφιξη του ελληνικού θιάσου, τον οποίο διαρθρώνει ήδη στην Αθήνα ο κ. Ψημένος. Οι λίγες παραστάσεις τις οποίες ο ιταλικός θίασος θα δώσει είναι από τις εκλεκτότερες και έτσι παρέχεται ακόμη μια ευκαιρία για βραδιές με μουσική. Πρέπει να σημειώσουμε ότι καταβλήθηκε μεγάλη φροντίδα να συμπληρωθεί η ορχήστρα

²⁰² Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 11/12/1899.

²⁰³ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 18/12/1899.

²⁰⁴ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 02/06/1900.

²⁰⁵ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 09/06/1900.

κατά το δυνατόν, διότι στην Πάτρα δεν υπάρχουν οι μουσικοί με τέλεια κατάρτιση ορχήστρας».²⁰⁶

Κατά το 1900 το μελόδραμα και η θεατρική κίνηση στην Πάτρα ήταν έντονη και είχε μεγάλη απήχηση στον κόσμο. Συγκεκριμένα, είχε επιστρέψει από την Ιταλία ο εργολάβος του χειμερινού θεάτρου Ιωάννης Γεωργακόπουλος. Σύμφωνα με τον «Νεολόγο», ο Γεωργακόπουλος εκτέλεσε πλήρως το σκοπό για τον οποίο είχε μεταβεί στην Ιταλία, καθώς κατάρτισε έκτακτο μελοδραματικό θίασο, που αποτελούνταν από δύο πρίμες, μια δραματική και μια λυρική, δύο τενόρους, δύο βαρυτόνους, δύο μπάσους, μια κοντράλτα και δύο διδασκάλους. Επίσης, όσον αφορά τις χορωδίες αποτελούνταν από δέκα άνδρες και δέκα γυναίκες. Η ορχήστρα ήταν πλούσια, αποτελούμενη από πέντε πρώτα βιολιά και τέσσερα δεύτερα, μια βιόλα, ένα βιολοντσέλο, δύο κόντρα μπάσα, δύο κλαρίνα, δύο φλάουτα, ένα όμποε, δύο φαγκότα, δύο κόρνα, δύο τρομπόνια, ένα μπομπαρετίνο, δύο τύμπανα και μια άρπα, την οποία έπαιζε ο γιος του περίφημου μουσικοδιδασκάλου Σεράο, ο οποίος ήταν γνωστός για την τέχνη του σε αυτό το είδος. Όσο για το ρεπερτόριο, ο κ. Γεωργακόπουλος καυχούνταν ότι αποτελούνταν από τα εξοχότερα παλαιά και τα διασημότερα νέα μελοδράματα. Συγκεκριμένα, είχαν ακουστεί «Τόσκα», «Φαιδώρα», νέα και θριαμβεύοντα έργα του Πουτσίνι, τη «Μανόν Λεσκών» του ιδίου και του «Μασσενέ», «Μποέμ», «Άιντα», «Γιοκόνδα», «Οθέλλο» του Βέρντι κλπ. Οι παραστάσεις ξεκινούσαν από την 1^η Νοεμβρίου.²⁰⁷

Όπως είναι φυσικό, υπήρξαν και ορισμένες φορές που το κοινό είχε αποχή από τις μελοδραματικές παραστάσεις. Τα θεάματα που παρουσίαζε το χειμερινό θέατρο τύχαινε να μην είναι τόσο κολακευτικά για τη φιλομουσία του τόπου, ούτε τόσο ευχάριστα για την κοινωνική πρόοδο. Ο κόσμος έστρεφε την προτίμησή του σε άλλα κέντρα διασκέδασης.²⁰⁸ Τέλος, αυτό που προκύπτει από όσα ειπώθηκαν παραπάνω είναι ότι ο μελοδραματικός θίασος γενικώς και κατά την κοινή ομολογία ήταν από τους άριστους χώρους διασκέδασης, διότι για ορισμένη πλειοψηφία κοινού τα περισσότερα πρόσωπα του θιάσου είχαν αναμφίβολη καλλιτεχνική αξία, με ευρωπαϊκή φήμη.

²⁰⁶ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 22/06/1900.

²⁰⁷ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 20/09/1900.

²⁰⁸ Βλ. φύλλο «Νεολόγος» 22/12/1900.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ

Μετά από μελέτη που συλλέχτηκε και πραγματοποιήθηκε κυρίως από τα άρθρα της εφημερίδας «Νεολόγος», αλλά και ορισμένη πηγή βιβλιογραφίας, μας έγιναν γνωστές αρκετές πληροφορίες που αφορούν την πόλη της Πάτρας κατά την περίοδο 1895-1900. Συγκεκριμένα, έγινε εστίαση στη μουσική δραστηριότητα της πόλης όπως αυτή σκιαγραφείται μέσα από τα άρθρα. Πολύ συχνά συναντήσαμε άρθρα που μίλησαν για τη διδασκαλία της μουσικής όπως αυτή πραγματοποιήθηκε είτε μέσα από μπάντες, είτε μέσα από ωδεία, αλλά ακόμη και μέσα με την εκκλησία όπου διδάσκονταν η βυζαντινή μουσική. Ακόμη, αρκετά άρθρα έκαναν λόγο και για τη διασκέδαση γενικότερα συμπεριλαμβανομένης της μουσικής.

Ύστερα από την απελευθέρωσή της από τους Τούρκους, στις 7 Οκτωβρίου 1828, η Πάτρα αρχικά ήταν μια ερειπωμένη πόλη, εγκαταστάθηκαν σε αυτή Πατρινοί κάτοικοι από τα Ιόνια νησιά, ενώ αργότερα κατέφθασαν και Ηπειρώτες, Κεφαλλονίτες, Σμυρνιοί, Ζακυνθιοί, Μεσολογγίτες κα., οι οποίοι βοήθησαν να ξαναγεννηθεί η πόλη. Έτσι, με την πάροδο του χρόνου ανέκτησε τους ρυθμούς της τόσο στο εμπόριο, όσο και στην οικονομία. Αρκετά αργότερα, δηλαδή στην τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αιώνα, παρά τις δυσκολίες που αντιμετώπιζε ο κόσμος, δεν έχανε τη διάθεσή του για διασκέδαση. Το ενδιαφέρον για τις τέχνες, για εκπαίδευση αλλά και μόρφωση ολοένα και αυξάνονταν. Όσον αφορά τη μόρφωση, οι οικονομικά ισχυρότεροι, όπως αναφέρει και η εφημερίδα, έπαιρναν στη δούλεψή τους δασκάλους μουσικής για μαθήματα κατ' οίκον, ενώ τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα απευθύνονταν σε διάφορα σωματεία μουσικής, τα οποία κατά τον 19^ο αιώνα έφταναν περίπου τα 40 . Όσον αφορά τη διασκέδαση, αυτή χωρίζονταν χωροταξικά, σε άνω και κάτω πόλη, σε ανατολίτικη και δυτική μουσική αντίστοιχα. Πολύ πιθανό να μην υπήρχε πάντα έντονη κινητικότητα στην Πάτρα, ωστόσο παρά την οικονομική δυνατότητα που αντιμετώπιζε κάποιος, πάντα έβρισκε διεξόδους διασκέδασης.

Όπως αναφέραμε παραπάνω, η πόλη της Πάτρας χαρακτηρίζονταν από πολυπολιτισμικότητα, αφού εγκαταστάθηκαν σε αυτή άνθρωποι από διάφορους πολιτισμούς και αυτό είχε αντίκτυπο, όπως είναι φυσικό, και στον τομέα της μουσικής. Μέσα από τα δημοσιεύματα τα εφημερίδας παρατηρείται ότι υπάρχει ποικιλία στη μουσική που ακούν. Αρκετές φορές τύχαινε η λαϊκή μουσική να συνυπάρχει με τη δυτική μουσική και την ανατολίτικη. Ωστόσο, στην εφημερίδα πιο συχνά συναντήσαμε αναφορές

για τη μουσική της δύσης και της ανατολής και λιγότερο για τη λαϊκή μουσική. Αρκετά συχνά μάλιστα γίνονταν αναφορά και σε οργανολόγιο.

Σχετικά με τη διασκέδαση της πόλης γενικότερα, αυτή δεν επικεντρώνονταν μόνο σε ένα είδος. Στην Πάτρα πραγματοποιούνταν αρκετές εκδηλώσεις. Σχεδόν κάθε εβδομάδα διοργανώνονταν μουσικές συναυλίες στις πλατείες, χοροεσπερίδες και χοροί από τους οποίους δεν έλειπε το μουσικό στοιχείο. Υπήρχαν τα καφενεία και τα καφέ-αμάν με τη συνοδεία τραγουδιστριών και χορευτριών, όπου εκεί μπορούσε να ακούσει κανείς μουσική Ελληνική, Τουρκική, Αραβική κ.α. Επιπλέον, στη διασκέδαση δεν έλειπε το στοιχείο του Καραγκιόζη και του θεάτρου σκιών που αποτελούσε μια από τις σημαντικότερες εκδηλώσεις του ελληνικού πολιτισμικού χώρου, αφού παρήγαγε αμιγώς λαϊκά αυθεντικά θεάματα στο αστικό περιβάλλον. Επιπλέον, δεν έλειπαν οι μουσικές εξετάσεις σχολείων, λαχειοφόροι αγορές, τα θέατρα, ο κινηματογράφος, οι φωνόγραφοι, ενώ αργότερα επισκέπτονταν την πόλη θίασοι, οι οποίοι έδιναν κάποιες παραστάσεις στην πόλη. Μάλιστα, στην εφημερίδα αναφέρεται ότι μουσικοί «έντυναν μελωδικά» τα διαλείμματα της παράστασης προκειμένου να ψυχαγωγήσουν τον κόσμο κατά τη διάρκεια που περίμεναν να ξεκινήσει και πάλι η παράσταση. Το πρόγραμμά τους περιλάμβανε οπερέτες, κωμωδίες κ.α. Επιπλέον, οι σύλλογοι και τα μουσικά σωματεία αυξάνονταν όλο και περισσότερο. Όλα τα παραπάνω είχαν ως αποτέλεσμα να δώσουν ευκαιρία διεξόδων στον κόσμο της Πάτρας και ακόμη τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα να μπορούν να διασκεδάσουν αλλά και να μορφωθούν. Συνεπώς, αφενός η μουσική θεωρείται σημαντική όσον αφορά το κοινωνικό κομμάτι της διασκέδασης, αφετέρου όμως εξίσου σημαντική θέση κατείχε και στο κομμάτι της διδασχής.

Εν κατακλείδι, αυτό που προκύπτει από όσα μελετήθηκαν από τον «Νεολόγο» είναι ότι αν και αρκετές φορές διέφερε ο τρόπος διασκέδασης για κάθε κοινωνική τάξη, παρόλα αυτά δεν έλειπε ποτέ το μουσικό στοιχείο από την πόλη της Πάτρας. Μέσα από τα άρθρα της εφημερίδας παρατηρείται ότι η μουσική την περίοδο 1895-1900 είχε πολύ ενεργό ρόλο σε ότι μορφή διασκέδασης πραγματοποιούνταν στην πόλη. Η Πάτρα ήταν μια πολυπολιτισμική πόλη και λόγω του λιμανιού και του εμπορίου της είχε συχνά συναναστροφές και επιρροές με άλλες πόλεις. Όπως είναι φυσικό, αυτό είχε αντίκτυπο και στη μουσική. Έτσι, χαρακτηρίζεται ως μια μουσικά πλούσια πόλη, αφού ενσωμάτωσε στον πολιτισμό της τις επιρροές που δέχτηκε και από άλλους πολιτισμούς.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. **Βολιώτης-Καπετανάκης Ηλίας**, *Μούσα πολύτροπος*, Μετρονόμος, Αθήνα, 2007.
2. **Βρεττός Α. Σπύρος**, *Εισαγωγή στην Ιστορία του Καραγκιόζη της Πάτρας: Πάτρα γενέτειρα του Καραγκιόζη*, Έκδοση του Δήμου Πατρέων, 1998.
3. **Βρεττός Α. Σπύρος**, *Η πολιτισμική φυσιογνωμία της Πάτρας: Σκιές στην πόλη ή Ο Καραγκιόζης στην Πάτρα*, Εβδομάδα Γραμμάτων και Τεχνών της Πάτρας, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα, 1997.
4. **Γατοπούλου-Φρούντζου Ευγενία**, *Η πολιτισμική φυσιογνωμία της Πάτρας: Ο νεώτερος μνημειακός πλούτος της Πάτρας από την απελευθέρωση έως σήμερα*, Εβδομάδα Γραμμάτων και Τεχνών της Πάτρας, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, 1997.
5. **Δαμιανάκος Στάθης**, *Κοινωνιολογία του ρεμπέτικου*, Εκδόσεις Πλέθρον, 2001.
6. **Δρούλια Λουκία - Κουτσοπανάγου Γιούλα**, *Εγκυκλοπαίδεια του Ελληνικού τύπου 1784-1974, Εφημερίδες, Περιοδικά, Δημοσιογράφοι, Εκδότες*, Τόμος Γ, Ινστιτούτο Νεοελληνικών Ερευνών - 103 Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών, Αθήνα, 2008.
7. **Δρούλια Λουκία**, *Ο Ελληνικός Τύπος 1784 έως σήμερα: Ιστορικές και θεωρητικές προσεγγίσεις*, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου Αθήνα, 23-25 Μαΐου 2002, Αθήνα, 2005.
8. **Θωμόπουλος Ν. Στέφανος**, *Ιστορία της Πόλεως των Πατρών, από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι του 1821*, Έκδοση Τέταρτη, Επιμέλεια: Βασίλη Κ. Λάζαρη, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα, 1998.
9. **Καϊκα - Μαντανίκα Γιώτα**, *Το πτερόν εις το πύλον: Οι γνωστοί-άγνωστοι Πατρινοί και η πολυεθνική κοινωνία της Πάτρας (1880-1920)*, εκδόσεις Γιάννης Σκ. Πικραμένος, τόμος Δεύτερος, 2009.
10. **Καϊκα-Μαντανίκα Γιώτα**, *Πάτρα 1870-1900: Η καθημερινή ζωή της Πάτρας στην αυγή της Μπελ Επόκ*, Αχαϊκές Εκδόσεις, Πάτρα, 1998.
11. **Κοσμάτου Χρυσή**, *Η πολιτισμική φυσιογνωμία της Πάτρας: Πατραϊκές εφημερίδες που έγραψαν ιστορία την περίοδο 1840-1940 και κατά την Εθνική Αντίσταση*, Εβδομάδα Γραμμάτων και Τεχνών της Πάτρας, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα, 1997.
12. **Κοτοπούλης Κ. Γιώργος**, *Ο Καραγκιόζης στην Πάτρα 1890-1906, η περίπτωση του Μίμαρου*, Περί Τεχνών, Πάτρα, 2000.
13. **Λάζαρης Κ. Βασίλης**, *Πολιτική Ιστορία της Πάτρας: Η ανοικοδόμηση της Πάτρας*, τόμος Α, Αχαϊκές Εκδόσεις, Αθήνα, 1986.

14. **Λάζαρης Κ. Βασίλης**, *Πολιτική ιστορία της Πάτρας: Η καπιταλιστική ανάπτυξη στην Πάτρα στο δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα*, τόμος Α, Αχαϊκές Εκδόσεις, Αθήνα, 1986.
15. **Μαζαράκη Δέσποινα**, *Το λαϊκό κλαρίνο στην Ελλάδα*, Εκδόσεις Κέδρος, Β΄ έκδοση, 1984.
16. **Μανιάτης Διονύσης**, *Οι φωνογραφητέζηδες*, Αθήνα, 2001.
17. **Μούλιας Αθ. Χρήστος**, *Το λιμάνι της σταφίδας – Πάτρα 1828-1900: εμπόριο - βιομηχανία – τράπεζες – ασφάλειες*, Εκδόσεις Περί τεχνών, Πάτρα, 2000.
18. **Μούλιας Αθ. Χρήστος**, *Φιλαρμονική Εταιρία Ωδείο Πατρών (1892-2012) 120 χρόνια*, Πάτρα, 2012.
19. **Μπακουνάκης Νίκος**, *Το φάντασμα της Νόρμα: Η υποδοχή του μελοδράματος στον ελληνικό χώρο τον 19^ο αιώνα*, Εκδόσεις Καστανιώτη.
20. **Πολίτης Ε. Νίκος**, *Καρναβάλι της Πάτρας*, Αχαϊκές Εκδόσεις, 1987.
21. **Πολίτης Ε. Νίκος**, *Χρονικό του Πατραϊκού τύπου 1840-1940*, Πάτρα, 1984.
22. **Στιβανάκη Ε. Ευανθία**, *Η πολιτισμική φυσιογνωμία της Πάτρας: θέατρο και θέατρα στο «Εμπόρειον του Μορέως»*, Εβδομάδα Γραμμάτων και Τεχνών της Πάτρας, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, Πάτρα, 1997.
23. **Στιβανάκη Ε. Ευανθία**, *Θεατρική ζωή κίνηση και δραστηριότητα στην Πάτρα από το 1828 έως το 1900*, Εκδόσεις Περί τεχνών, 2001.
24. **Σωτηρόπουλος Λεωνίδας**, *Η πολιτισμική φυσιογνωμία της Πάτρας: Η Πάτρα τον 19^ο και 20^ο αιώνα (Οικονομική ζωή και παροιμίες)*, Εβδομάδα Γραμμάτων και Τεχνών της Πάτρας, Εκδόσεις Πανεπιστημίου Πατρών, 1997.
25. **Τόμπρος Φ. Νικόλαος**, *Λεύκωμα ένωσης συντακτών ημερήσιων εφημερίδων Πελοποννήσου – Ηπείρου – Νήσων : Μαρτυρίες και μνημονεύσεις στον ημερήσιο και περιοδικό τύπο (1821-1950) αποκείμενες στο Μουσείο Τύπου της ΕΣΗΕΠΗΝ*.
26. **Τριανταφύλλου Ν. Κώστας**, *Ιστορικών Λεξικόν των Πατρών, Ιστορία της πόλεως και επαρχίας Πατρών από της αρχαιότητος έως σήμερον κατά αλφαβητικήν ειδολογικήν κατάταξιν*, Έκδοση Γ΄, Τόμος Β΄, Εκδόσεις Πέτρος Κούλης, Πάτρα, 1995.
27. **Χατζηπανταζής Θεόδωρος**, *Η εισβολή του Καραγκιόζη στην Αθήνα του 1890*, Εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα, 1984.
28. **Χατζηπανταζής Θεόδωρος**, *Της Ασιάτιδος μούσης ερασταί*, Εκδόσεις Στιγμή, Αθήνα, 1986.
29. **Clogg Richard**, *Συνοπτική ιστορία της Ελλάδας 1770-2000*, Εκδόσεις Κάτοπτρο, Β΄ έκδοση, 2002.
30. **Penannen Risto Pekka**, «Η ελληνοποίηση της οθωμανικής λαϊκής μουσικής», *Μουσικός λόγος*, τεύχος 8, 2009.

ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΚΟ ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

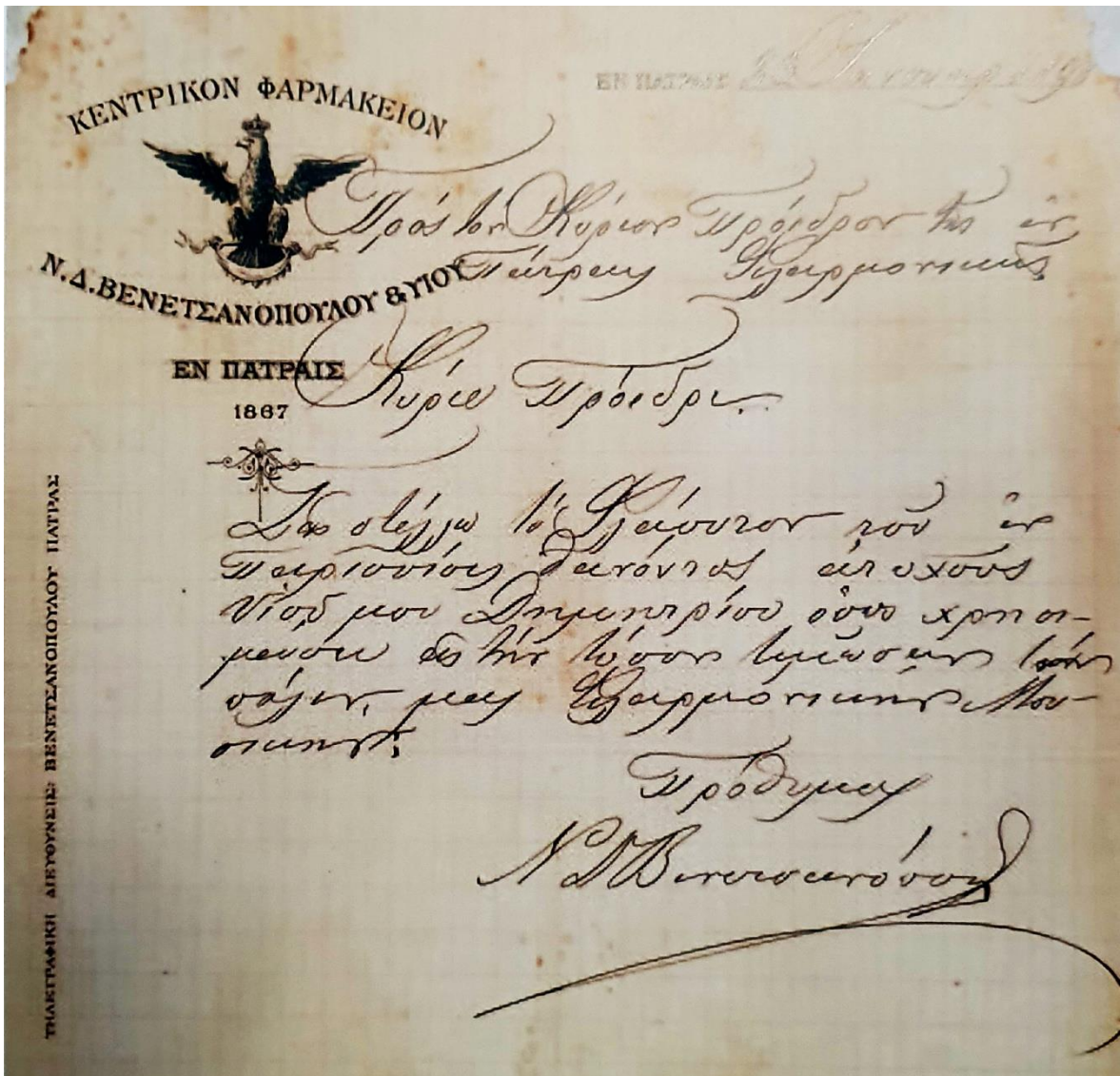


Το Διοικητικό Συμβούλιο της «Φιλαρμονικής» (1895).

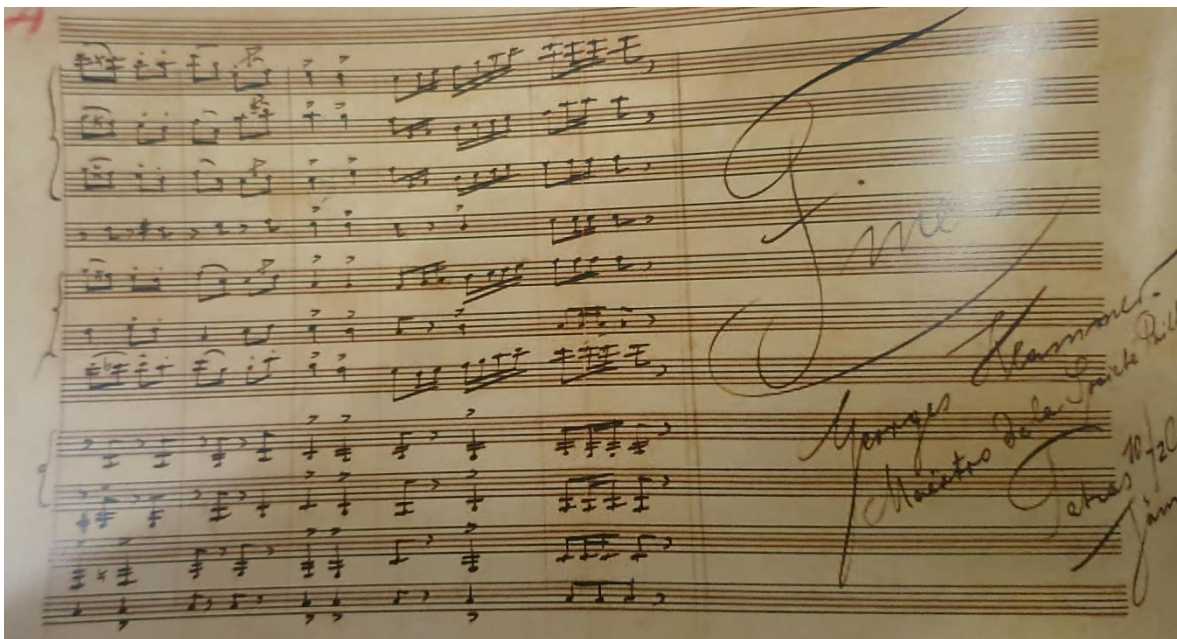
Μέμος Κρεμμύδης, Λουκάς Καραμπίνης, Δημήτριος Γούναρης, Κωνσταντίνος Φιλόπουλος, Σταμάτιος Στάμος, Γεώργιος Σκλαβούνος, Αλέξιος Μανιάκης.



Το κτήριο της «Φιλαρμονικής» πριν ανακαινισθεί.



Επιστολή του Πατρινού φαρμακοποιού Ν. Βενετσάνου, η οποία συνόδευε τη δωρεά του φλάουτου του γιού του Δημητρίου, που απεβίωσε στο Παρίσι.



Χειρόγραφο παρτιτούρα του αρχιμουσικού Κλάμμερ (1898).

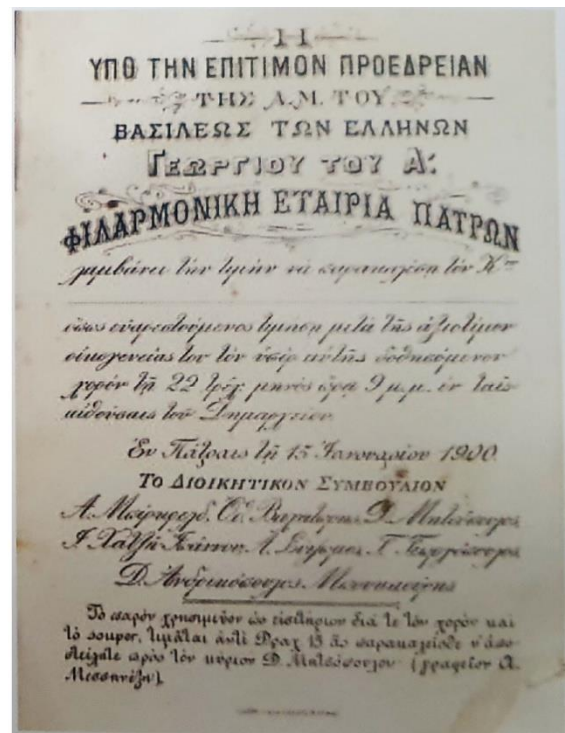
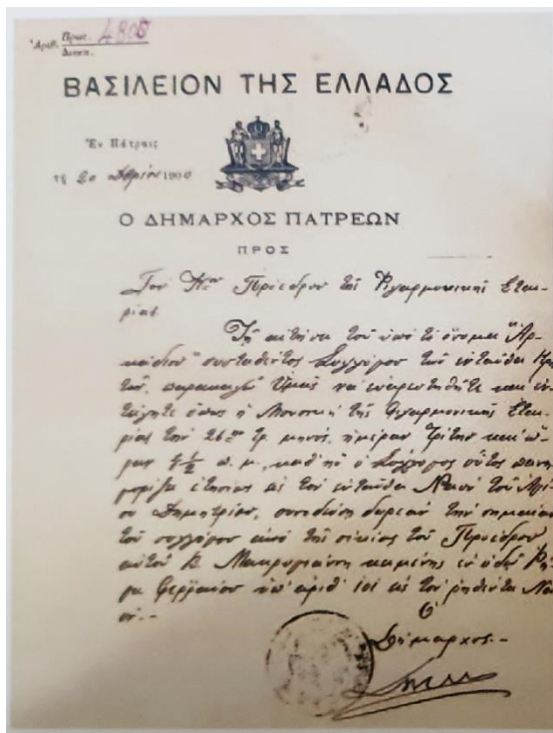


Η ορχήστρα Εγχόρδων της «Φιλαρμονικής».

Α σειρά: Νίκος Μανιάκης, Γ. Νικολάου, Δημήτριος Μάλλιος, Σταμάτιος Στάμος, Ηρακλής Πέτας.

Β σειρά: Σπύρος Ζούλας, Αλέξιος Μανιάκης, Ι. Ρηγόπουλος.

Όρθιοι: Ιατρός Καρώκης, Ανδρ. Στάμος, Ιωαν. Γεωργακόπουλος, Ιω. Νικολάου, Πέτρος Κοντογούρης, Ανδρ. Γεωργακόπουλος.



Αριστερή φωτογραφία: Επιστολή του Δημάρχου Πατρέων, με αίτημα να συνοδεύσει η Μπάντα τη σημαία του συλλόγου «Αρκάδιον», στο ναό Αγίου Δημητρίου.

Δεξιά φωτογραφία: Πρόσκληση-Εισιτήριο για χορό της «Φιλαρμονικής» στις 22.1.1900, στην αίθουσα του Δημαρχείου.

